

Година III.

„Минало“

Кн. 10. часть I.

УКРѢПИТЕЛНИТЪ РАБОТИ ==

НА

== СТАРОБЪЛГАРСКАТА ВОИСКА

Редакторъ

Г. Д. БАЛАСЧЕВЪ

Цѣна 5 лева.

СОФИЯ

Печатница П. Глушковъ

1918.

УКРѢПИТЕЛНИТѢ РАБОТИ ==

НА

== СТАРОБЪЛГАРСКАТА ВОИСКА

—♦—
Редакторъ:

Г. БАЛАСЧЕВЪ

СОФИЯ

Печатница П. Глушковъ

1918.

ПОСВЕЩАВА СЕ
на
XI МАКЕДОНСКА ДИВИЗИЯ.

ОТЪ АВТОРА.

Прѣдговоръ

Почти отпрѣди двѣ десетолѣтия ме занимавалъ въпросътъ за организацията на старобългарската войска. Защото се знаеше между ученитѣ, че само на нейната мощъ се дължи, както основаването на *Дунавска България*, тъй и съществуването ѝ съ вѣкове като самостоятелна държава, въпрѣки, че тя е била опасана отъ всичкитѣ страни съ можщи неприятели. Старобългарската войска прѣдпази многобройнитѣ славянски племена отъ прѣтопяване, което щѣше да извърши висококултурното християнско население на Византия, въ земитѣ на която се бѣха настанили отъ по-прѣди славянитѣ и бѣха почнали да се погърчватъ.

Прѣзъ многогодишнитѣ си научни занятия въ Виена при професоръ С. Jireček, въ Цариградъ при О. И. Успенскіи и срѣщитѣ ми въ Мюнхенъ съ проф. С. Krumbacher, въ Парижъ съ проф. Diel, а сжщо и въ Римъ и Атина, не съмъ пропускалъ случая да се съвѣщавамъ съ специалисти и да искамъ мнѣнията имъ върху интересувания ме въпросъ. При това съмъ се обръщалъ писмено и до проф. М. Дринова и М. Флоринскіи по тоя въпросъ и съмъ искалъ и отъ тѣхъ писменни опжтвания, като сжщеврѣменно съмъ проучвалъ и свидѣтелствата на срѣдновѣковнитѣ писатели, които подлагахъ на строгъ критически разборъ, съ цѣль да се добера по възможность напълно до прѣдначертания си планъ.

Като плодъ на тѣзи ми дългогодишни занятия, свързани съ трудни пжтувания изъ земитѣ, кждѣто се указвалъ суровъ материалъ, (при оскждни материални срѣдства, защото държавата въ лицето на

отвратителнитѣ си партизански правителства не е
гледала до сега благосклонно къмъ работата ми)
най-сетнѣ ми се удаде да поднеса на малобройнитѣ
си читатели слѣднитѣ редове, които ме доведоха до
поразителенъ резултатъ, именно: откриватъ ни съ-
ществуването и у старитѣ българи на своя собственна
фортификационна система, почти сходна съ оная,
която намираме и у сродницитѣ имъ авари.

Тази работа считамъ като допълнение къмъ
изучваията си: „Върху държавното и военно устрой-
ство на старобългарската държава“, обнародвани въ
книжкитѣ на I годишнина на редактираното отъ менъ
научно списание „Минало“.

София, 10 юни, 1918 г.

Г. Д. Баласчевъ.

Глава I.

I. Основание на Дунавска България.

Къмъ края на шестото десетолѣтие отъ VII вѣкъ Черно-морскитѣ българи бѣха силно притиснати отъ хазаритѣ, които още прѣзъ 643 г. успѣли да подчинятъ голѣма частъ отъ владѣнията имъ *) Поради това ханътъ на българското племе *уно-гундури* (*Oûnoγouuδoûροι*) Исперерихъ или Аспар-хрукъ или Аспарухъ заедно съ други български племена, между които се причисляватъ и *котригитѣ* (*Κότριάται*), а навѣрно и части отъ другитѣ български орди за да избѣгнатъ, грозящата ги отъ хазаритѣ опасностъ и да запазятъ свободата си, напуснали старото отечество и, като прѣминали р. р. Днѣпъръ и Днѣстъръ, нахлули въ аварскитѣ владѣния и се настанили по долното течение на Дунава. И потомъ приде на страной *Дѣнага Испери^х*. Тѣй стои въ Именика на старобългарскитѣ владѣтели. Текстътъ е поправенъ отъ проф. I. I. Mikkola. (Минало, год. I, кн. 1, стр. 111-115). Споредъ тогавашнитѣ лѣтописни извѣстия новото отечество на Испериховитѣ българи се простирало между Дунава и намиращитѣ се по на сѣверъ отъ него рѣки (*„βορειοτέρους τοῦ Δανουβίου ποταμοῦς, μεταξὺ τοῦτον καὶ χεῖνον ὥκησεν* т. е., р. р. Прутъ и Днѣстъръ, а сжщо и Черно море сж служили за граници на България *оттамъкъ Дунава* (*Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Δανουβίου*). Тази мѣстностъ на езика на старитѣ българи се наричала *огълъ* или *оглосъ* (*Ὀγλὸν τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ*). Тя притежавала удобства за поселване (*τόπον πρὸς οἰκισιν ἐπιτήδειον*)

*) Споредъ най-новитѣ изслѣдвания ханътъ Исперерихъ или Ušbar-urys започналъ да управлява отъ 664 г. до 691. I. I. Mikkola, Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren, обнародвана въ Journal de la Société Finno-Ougrienne XXX, Helsingfors 1914 г. Слѣдователно, той не е заемалъ българскитѣ прѣстоли отъ 643 г., както приематъ проф. В. Златарски и К. Шкорпилъ. Съ установяването на тази дата пропадатъ редица твърдения, помѣстени въ сочиненията имъ: „История на българитѣ отъ появата имъ въ Европа и пр.“ въ Годишникъ на Софийския Университетъ X-XI, 1915 г. и въ „Добруджа“, издадена отъ съюза на българскитѣ учени и пр. и пр. София, 1918 г.

защото била мъчно-достъпна за неприятеля и не привземаема *δυσχερῇ τε καὶ ἀνάλωτον πολεμίοις ὑπάρχοντα* казва историкът Никифоръ, а Теофанъ пише, че *Ογγλὴς* е билъ отъ всѣка страна осигуренъ и мъчно разбиваемъ *ἀσφαλῇ καὶ δυσμάχητον εἶναι τὸν τόπον* ..... ἐξ' .... ἐκάστου μέρους. Тѣй че Исперихъ съ своя народъ, (*τὸ τῶν Βουλγάρων ἔθνος*), а не съ нѣкаква си орда, както твърди проф. В. Златарски, слѣдъ бѣгството си, се заселилъ въ Бесарабия отгатакъ Дунава въ *Ογγλὴς* (*ἐκεῖθεν τοῦ Δανουβίου εἰς τὸν Ὀλγον ἐσκήνωσεν*). На старобългарски езикъ *ογγλ* означава „укрѣпено“ или „оградено мѣсто“. Укрѣпеността на *ογγλὴς*, споредъ византийския историкъ Теофанъ се състояла въ това, че тази мѣстностъ „отпрѣдъ е била бла- тиста“ (*τελματώδης γὰρ ἐμπροσθεν*), а отъ другитѣ страни я кръстосвали рѣкитѣ (*Καὶ ἄλλοθεν τοῖς ποταμοῖς στεφανούμενος*). Патриархъ Никифоръ пъкъ пише: „прѣднитѣ части сж обезпечени съ тѣснота или мъчнопроходимостъ и се случили бла- тисти“ (*ἀσφαλῆς τέ ἐστι τὰ μὲν ἐμπροσθεν τῇ τε δυσχωρίᾳ καὶ τῷ τελματώδεις εἶναι τυγχάνων*), а заднитѣ сж укрѣпени съ *стѣни* отъ непроходими стрѣмнини (*θὰ δὲ ὀπισθεν κορυμνοῖς ἀβάτοις τετειχισμένα*). Византийскитѣ писатели въ този случай подъ ду- мата *отпрѣдъ* разбирали Дунава съ езерата и богатата, които се простиратъ между Галацъ и Черноморския брѣгъ; а подъ думата *отзадъ* сж подразбирали сѣвернитѣ части отъ българ- ската държава, които били *заградени съ стѣни, τετειχισμένα* стрѣмни и непроходими. Значи, българитѣ сж издигнали отъ къмъ сѣверъ стѣни *τεῖχοι*, защото другояче сѣвернитѣ грани- ци не сж могли да бждатъ *τετειχισμένα* т е заградени съ стѣни. Тѣ безсѣмнѣние сж били изкуствени, тѣй като въ Бесарабия нѣма естествена мѣстностъ, която да е оградена отъ самата природа съ стрѣмни и непроходими стѣни. И дѣйствително, остатки отъ такива стари изкуственни *землени стѣни* или *вало- ве*, които служили за прѣпрѣчване на неприятелски нападения, намираме и до днесъ въ Бесарабия. Тѣ сж два: южниятъ *земленъ* валъ, който започва отъ р. Прутъ при Vadului Jsaki минава сѣверно отъ гр. Болградъ и достига до сѣверозападния брѣгъ на езерото Сасикъ или Кундукъ. (Archeolog epigr Mittheil. Wien IX, 218). Сѣверниятъ) пъкъ *земленъ валъ* захваща пакъ отъ р. Прутъ при с. Леово, върви все по сѣвероизточно направление и достига до устието на р. Ботна, която се влива въ р. Днѣ- стъръ, малко по на югъ отъ р. Бендеръ. (Валоветѣ сж доста яс- но означени даже и въ Flemmings Karte von Bessarabien.). Отъ изложеното до тукъ излиза, че първата грижа на бълга- ритѣ, слѣдъ настаняванието си въ новото отечество, е била да го укрѣпятъ, за да го запазятъ отъ съсѣдитѣ си неприятели. Такива отъ къмъ сѣвероизтокъ били хазаритѣ, които, споредъ писмото на хагана Иосифа, „прѣслѣдвали българитѣ до като ги отхвърлили къмъ р. Дунавъ“. Отъ западна пъкъ посока като неприятели се явявали аваритѣ, въ чиято земя се билъ наста-

нилъ Исперихъ. Аварската военна мощъ бѣ почнала да се разслабва още отъ 626 г., и нѣйното разнебитване продължавало и слѣдъ смъртта на хагана Баяна, но все пакъ българитѣ трѣбало да се пазятъ и отъ западната страна. („Аспаръхрукъ . . . прогони аваритѣ на западъ и се посели на това мѣсто“ К. Паткановъ. Изъ новаго списка географіи приписуваемой Моисею Хоренскому, въ Жур. Мин. Нар. Просв. I. 126 стр. 26)¹⁾. Отъ югъ Испериховитѣ българи граничили съ Добруджа, т. е. съ византийскитѣ владѣния, които се отдѣляли отъ р. Дунавъ. Отъ къмъ сѣверъ и сѣверо-западъ българскитѣ граници трѣбва да допирали до владѣнията на нѣкои отъ *свободнитѣ дакийски славянски племена*, които прѣзъ първата четвъртъ на VII в., живѣли по на югъ по дълното течение на р. Дунавъ и поради тѣхнитѣ чести нахлувания въ земитѣ на Византия, вършени по подстрѣкателството на аваритѣ, бивали нѣколко пѣти нападани отъ византийскитѣ войски и изтиквани по на сѣверъ. Споредъ Маврикиевия „Стратегиконъ“ рѣкитѣ на тѣзи славяни се вливали въ Дунава (*Τῶν γὰρ ποταμῶν αὐτῶν ἐπιμυρομένων τῷ Δαυοβίῳ*. Strategikon I. XI, с. 5). Между това прѣзъ 669-768 г. за Византийската империя бѣ настанало критическо врѣме. Арабитѣ нападали владѣнията ѝ на изтокъ и даже застрашавали самата столица. При такива благоприятни врѣмена нашиятъ ханъ Исперихъ започналъ да навлѣзва отсамъ Дунава въ византийскитѣ земи на Малка Скития, (Добруджа) и Мизия и да ги ограбва. *Καὶ τὰ πλησιάζοντα τῷ Δαυοβίῳ ἐκτρέχει καὶ λυμαίνεται, τοῦτ' ἔστιν τὴν νῦν ὑπ' αὐτῶν κρατούμενην χώραν*. Византия трѣбвало по неволя да понася българскитѣ нападения и грабѣжи до 678 г., когато обсадата на Цариградъ била вече снѣта отъ арабитѣ. Едва тогава се удало врѣме на импер. Константина IV Погоната да застане начело на азиатскитѣ и европейски сухопѣтни войски. Той заповѣдалъ на пѣхотата и каварелията да мине въ Тракия *καὶ κελεύει περᾶσαι τὰ θέματα ἐν Θράκη* и, като прѣминали прѣзъ источна Стара Планина стигнали край долния дѣсенъ брѣгъ на Дунава. (*Καὶ διὰ μὲν τῆς πρὸς τῷ Ὀλγῷ καλούμενῳ καὶ Δαυοβίῳ ἡπείρου τὰ πεζικὰ παρατάξας*). Византийската пѣкъ флота влѣзла въ рѣката и прѣнесла кавалерията и пѣхотата оттатѣкъ Дунава за да изгони съ военна сила „мърсниятъ и нечистъ“ български народъ, който причинявалъ бѣди на Византия. (*Καὶ ἐξοπλίσας στόλον διὰ τε γῆς καὶ θαλάσσης κατ' αὐτῶν ἀπεκίνησεν*²⁾).

¹⁾ За сломяването на аварската сила голѣма роля сж играли Понтийскитѣ хуни или българи подъ прѣдводителството на Кубрата. Прѣзъ 630 г. *българитѣ* въ Панония се опитали да турятъ на аварския прѣстолъ българинъ за ханъ. Многобройни побѣди надъ аваритѣ нанесълъ и Само, князь на славянитѣ въ Ческо (около 626-662 г.). С. Jireček, Geschichte der Serben S. 99—100.

²⁾ Въ разни врѣмена византийската флота е влизала често пѣти въ р. Дунавъ. На 578 г. около 60000 аварска конница била прѣкарана

Българскитѣ стражи, като видѣли внезапно появилата се многочислена неприятелска войска и корабитѣ около блиския брѣгъ (*διὰ δὲ τῆς πλησιαζούσης ἄκτης τὰς ναῦς προσορμίσας*) прибѣгнаха къмъ блиското укрѣпление за да се спасятъ. Три четири дни тѣ не се рѣшавали да излѣзнатъ отъ това укрѣпление (*ἐκ τοῦ τριούτου ὀχυρώματος*); а патриархъ Никифоръ казва, че българитѣ избѣгали въ укрѣпленията си (*οἱ δὲ Βούλγαροι πρὸς τὰ ἑαυτῶν ὀχυρώματα ἔφυγον*). Безъ съмнѣние, прѣднитѣ стражи, като обадили за случилото се, очаквали пристигването на главнитѣ български военни сили. Прѣзъ туй врѣме и византийската войска не прѣдприела нищо противъ българскитѣ укрѣпления, защото мѣстността била недостъпна и блатиста (*διὰ τὴν προκειμένην τῶν τελευάτων πρόφασιν*). Това бавение окуражило българитѣ и на петия день мърсниятъ народъ (*τὸ μισρὸν ἔθνος*) се съвзелъ и станалъ по прѣдприемчивъ, навѣрно, вече му пристигнали подкрѣпленията отъ сѣверъ, та се нахвърлилъ върху византийската кавалерия и я разбилъ. А писателитѣ Теофанъ и Никифоръ отдаватъ разбиването имъ на туй, че се случило, щото тогава и императорътъ напусналъ войскитѣ и се отправилъ съ петъ бързоходни кораби и свитата си за гр Месемврия, за да направи обикновенитѣ си бани, понеже страдалъ отъ остра подагра. Той заповѣдалъ на стратезитѣ и на войската си да се стараятъ да извлекатъ нѣкакъ българитѣ отъ укрѣпленията и да се сразятъ съ тѣхъ, ако случайно излѣзатъ, а, ако ли не, да застанатъ срѣщу тѣхъ и да ги пазятъ въ укрѣпленията (*καὶ φυλάττειν ἐν τοῖς ἐρούμασιν*) и да извършатъ всичко нужно за защита на народа си. Като напусналъ императорътъ, веднага се разнесълъ слухъ между каварелията, че той избѣгалъ отъ бойното поле. Тогава всичкитѣ войски биле обхванати отъ страхъ и набързо почнали да бѣгатъ, безъ нѣкои да ги гони. Българитѣ, като видѣли всичко туй се впуснали да ги прѣслѣдватъ и повечето избили съ мечъ, а и голѣма частъ наранили (*καὶ τοὺς πλείστονους ξίφει ἀνεῖλον, πολλοὺς δὲ καὶ ἐτραυματίσαν*). Тѣ ги гонили дори до Дунава и като прѣминали него стигнали до Варна (*Καὶ καταδιώξαντες αὐτοὺς μέχρι τοῦ Δανουβίου, καὶ τοῦτον περάσαντες καὶ ἐλθόντες εἰς τὴν λεγομένην Βάρναν*)... Както историкътъ Теофанъ, тъй и Никифоръ пишатъ, че българитѣ едва слѣдъ разбиването на византийскитѣ войски прѣминали р. Дунавъ, но не и попрѣди, както се мжчи да установи съ извъртвания проф. В. Златарски. (*Περαιωθέντες δὲ τὸν Ἰστρον*). Българскиятъ ханъ Исперихъ, като забѣлѣзалъ, че вече нѣмало на срѣща му неприятелска съпротива, се спусналъ на югъ и завладѣлъ извѣстната нему отъ попрѣдишнитѣ нах-

на бесарабския брѣгъ отъ византийската флота, която стояла на добружанския брѣгъ. Навѣрно прѣхвърлянето е ставало при Исакача, кждѣто мѣстото е най удобно за подобна работа. Въ X вѣкъ тукъ ще да е била прѣхвърлена и маджарската конница и пр. и пр.

лувания земя на Малка Скития и Мизия и тукъ се настанилъ на постоянно мѣстожителство. Защото, пише Теофанъ, българитѣ видѣли, че мѣстото се намирало въ пълна безопасностъ, тъй като отзадъ, то е било оградено съ р. Дунавъ, а отпрѣдъ и отъ страни съ клисури и Понтийското (Черно) море“; (*καὶ τὸν τόπον ἐωρακότες ἐν πολλῇ ἀσφάλεια διακείμενον, ἐκ μὲν ὀπισθεν διὰ τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ, ἔμπροσθεν δὲ καὶ ἐκ πλαγίων διὰ κλεισοῦρων καὶ τῆς Ποντικῆς θαλάσσης* Theoph. p. 549 ed. Bonn).

Въ новозавзетата областъ между Дунава, Стара Планина и Черно море, българитѣ заварили така нарѣченитѣ „*седмъ славянски племена*“, *κυριεύσαντων δὲ αὐτῶν καὶ τῶν παρακειμένων Σκλαυνῶν ἔθνων τὰς λεγόμενας ἑπτὰ γενεάς.*) които попрѣди признавали върховната власть на Византия. Тѣзи племена хантъ Исперихъ подчинилъ напълно. Той даже по силата на правото за господство надъ тѣхъ се разпореждалъ съ тѣхъ, както искалъ. Болгаре покорили жившия тутъ семъ славянскихъ племенъ (М. Соколовъ, изъ Древней Истории Болгаръ. Стр. 76). Тогава българитѣ племето *сѣвери* поселили на изтокъ отъ прѣдната Берегавска клисура, т. е. по край брѣговия черноморски проходъ, (*τοὺς μὲν Σέβερεις κατέμισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισοῦρας Βερεγάζων ἐπὶ τὰ πρὸς ἀνατολὴν μέρη*), а останалитѣ отъ седмтѣ племена настанили по южна и западна посока до Авария, като ги задължили да плащатъ данѣкъ. (*Εἰς δὲ τὰ πρὸς μισσηρίαν καὶ δύσιν μέχρις Ἀβαρίας τὰς ὑπολοίπους ἑπτὰ γενεάς ὑπὸ πᾶκτον ὄντας*). Споредъ Никифора на еднитѣ отъ тѣзи славянски племена българитѣ *заповѣдали* да бранятъ блискитѣ до аваритѣ земи, а на другитѣ да държатъ здраво земитѣ, които допирали до византийскитѣ. (*Καὶ οὗς μὲν τὰ πρὸς Ἀβάρους πλησιάζοντα φρουρεῖν, οὗς δὲ τὰ πρὸς Ῥωμαίους ἐγγίζοντα τηρεῖν ἐπιτάττουσιν*. Niceph. p. 40. ed. Bonn).

Между туй българитѣ не напуснали силноукрѣпената областъ оттатъкъ Дунава въ днешна Бесарабия; тя по извѣстията на византийскитѣ писатели, получила името *Заддунавска България* (*Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ или τοῦ Δανουβίου*). Сжщитѣ писатели ни съобщаватъ, че старитѣ български скоро като *укрѣпили* и като се *взголмили*, се възгордѣли и продължили нападенията си въ съседнитѣ византийски области, като тракийскитѣ крѣпости и села подложили на разрушаване и пленяване. (*Ἰσχυροθέντων καὶ ἀδξηθέντων τὰ ἐπὶ Θράκης χωρία τε καὶ πόλεις, τὰ κατὰ ἡοὺν ἐπεχείρουν* Niceph. p. 40) Изглежда, че порастването на българитѣ е станало поради приижданието и на други български племена, които бѣгали отъ тежкото хазарско владичество, а може би и отъ аварското. И дѣйствително прѣзъ малко по-къснитѣ събития писателитѣ като говорятъ за българитѣ причисляватъ къмъ тѣхъ и хуни. (*Τὰ δὲ κατὰ τοὺς Οὐννοὺς καὶ Βουλγάρους ἐλάττετο τῇδε*). Значи въ състава на българския народъ влизали и хунски племена съ своитѣ отдѣлни владѣтели, *ἀρχόντες*, които признавали върховната власть на хана на

управляващото *уногундурско* племе. (Минало год I кн. стр. 115). Между туй, наскоро послѣдвалитѣ български грабѣжи и опустошения въ Тракия, стрѣсниа цариградското правителство. Послѣдното, като не могло съ сила да се противопостави на българитѣ, се видѣло принудено да прѣдложи позоренъ миръ на Испериха. (Τῷ βασιλεῖ δὲ ἀνάγκη ἦν ταῦτα ὁρῶντι . . . . . πλεῖνδεσθαι). Условиата на мира се заключаваха въ туй, че Византия признала официално завзетитѣ земи отсамъ Дунава, ако и да принадлежали на империята, за български и се задължила за срамъ и позоръ да плаща на „нечистия български народъ“ годишенъ данѣкъ (ἐτήσια αὐτοῖς συμφωνήσας παρέχειν λύματα ἐπ' αἰσχύνῃ Ῥωμαίων *).

Сключениятъ миръ на 679 г. направилъ дълбоко впечатление въ Византия. Съврѣменитѣ писатели се очудватъ, какъ е било възможно, че императорътъ Константинъ Погонатъ, който подчинилъ всички народи: „на изтокъ и западъ, на сѣверъ и югъ, да бжде побѣденъ отъ тоя мръсенъ и новопоявилъ сенародъ“. Тогава новооснованата държава Византия нарекла *Bουλγαρία България*, по името на народа, който извоювалъ страната си. Отъ тогава започва и историята на Дунавска България**).

* * *

Черноморскитѣ българи, подобно на своитѣ сродници хуни и авари, се явяватъ въ Долнодунавската си територия не като първобитенъ народъ, но като такъвъ, който притежавалъ твър-

*) Проф. Златарски и К. Шкорпихъ погрѣшно твърдятъ, че думата *λύματα*-а означавала *договоръ*, а не *данѣкъ*, та паради това правятъ чудновати заключения върху отношенията на българитѣ спрѣмо подчиненитѣ имъ славянски племена. Обаче тѣхнитѣ заключения, като лишени отъ научна критика си оставатъ за тѣхна смѣтка. Напримѣръ В. Златарски пише напоследѣкъ: „Като непосредствена сетнина (отъ туй, че прѣдприетиятъ отъ императора Константина IV Погоната походъ, противъ самия центъръ на българитѣ се свършилъ съ пълна неспѣлука), било основанието огначало на политически съюзи между българи и славѣни, а посетнѣ и на нова федеративна българославѣнска държава“. Добруджа стр. 47-48. Тѣзи некритични твърдения които противорѣчатъ на извѣстията сме оправергнали въ списание „Минало“ год I кн. 2 стр 205-207.

**) Въ тази си студия нии допуснахме цитати, защото нашето изложение върху появяването на българската държава по Дунава се отличава сжщественно отъ онова на проф. В. Златарски, помѣстено въ Период. Спис. кн. LXIII 1903 г. и въ „Годишникъ на Соф. Универ. т. X—XI 1915 г. стр. 93 и пр; дѣто възъ основа на твърдѣ къснитѣ съобщения на Генезия и Михаила Сирийски. които отъ научната критика сж отхвърлени, В. Златарски, като прѣнебрѣгналъ произволно извѣстията на Никифора и Теофана, твърди. че Исперихъ се поселилъ заедно съ племето си или ордата (а не съ народа) въ делтата на Дунава въ островъ Певки, дѣто разположилъ своя станъ, *οἰκία* или укрѣпенъ лагеръ и че послѣдниятъ се помѣствалъ въ островъ Певки, който „обемалъ

дѣ развито военно изкуство, което се подържало отъ извънредно строга дисциплина, (тѣ се строили на редове, съ много военачалници). Силната пѣкъ монархическа властъ, която почивала на олигархическа основа, създавала имъ мощна държавна организация. Нѣма никакво съмнѣние, че на българитѣ е ука-

крайния сѣверо източенъ кѣтъ на днешна Добруджа, именно Бабадагската издигната областъ" (стр. 97 Годишникъ). Ний възразихме на това твърдение на В. Златарски въ „Минало“ Год. I, кн. 1, стр. 113—114, а слѣдъ насъ и проф. К. Иречекъ въ *Geschichte der Serben* стр. 106, отхвърлили напълно възгледътъ на Златарски, като писа, че Византия приблизително до 679 г. владѣла дѣсния брѣгъ на долния Дунавъ (*Bis ungefähr 679 besass das Reich das rechte Ufer der unteren Donau*). Но, въпрѣки туй Златарски напоследѣкъ съ още по-голѣма опърничавостъ продължава да пише: „Едно племе—орда отъ тия българи — *улногундури* подъ началството на третия Кубратовъ синъ Испериха сѣщо така напуснало приазовскитѣ си живѣлища и въ началото на 50-тѣ години на VII вѣкъ достигнало сѣверо-източната граница на византийската империя при устието на Дунавъ днешна Бесарабия, съ цѣль да търси безопасно мѣсто за поселение“. (Това е невѣрно, защото Исперихъ заелъ прѣстола на 664 г.). Но, като не се считалъ тамъ дѣстатѣчно осигуренъ съ безопасностъ, Исперихъ, въ силата на добритѣ отношения на баща си съ Византия, влѣзалъ въ сношение съ тогавашния византийски императоръ Констанс II (648—668 г.) съ просба да го приеме на византийска територия. Слѣдъ като получилъ съгласието на императора Исперихъ, се прѣхвърлилъ (слѣдъ 660 г.) съ ордата си въ сѣверната частъ на днешна Добруджа, съ задѣлжение да бѣде съюзникъ на империята и да пази границата ѝ тукъ отъ нови нахлувания на варварскитѣ народи. Българитѣ разположили своя укрѣпенъ съ окопъ лагеръ при днешното с. Никулица (Никулицель) южно отъ г. Исакча. — Но тука Исперихъ не останалъ за винаги като вѣренъ стражъ на Византия. Ползувайки се отъ критическото положение, което източната империя прѣживявала въ това врѣме поради тежкитѣ войни на изтокъ и западъ, той въ споразумѣние съ сѣсѣднитѣ славенски племена веднага слѣдъ смъртъта на Констанс II при неговия приемникъ Константина IV Погоната (668—685), се обявилъ за самостоятелъ владѣтель на Добруджа, което той изразилъ съ отказа си да признава върховната властъ на византийския императоръ“. (Добруджа, стр. 46—47). Всичко до тукъ цитирано споредъ насъ не е вѣрно. То за първъ пѣтъ се изказва сега само отъ проф. Златарски слѣдъ почти 25 г. заемане на катедрата въ университета ни по българска история. До такива ненаучни и некритически заключения дошелъ нашия проф. първо възъ основа на Генезиевото извѣстие, което гласи: „че българитѣ сѣ произлѣзли отъ авари и хазари и то отъ единъ господаръ на име Булгаръ, който билъ поселенъ отъ ромеитѣ въ Доростолъ и Мизия“. Генезия е живѣлъ прѣзъ X в. и писалъ отъ (945—959). (*Ὁ δὲ ἀρχηγὸς Βουλγάριος*) (*οἷς τὸ γένος ἐξ' Ἀράρων τε καὶ Χαζάρων, ἀπὸ Βουλγάρων κυρίου ὀνόματος, ὃς παρὰ Ῥωμαίων ἐν κατοί-*

зала голѣмо влияние старата азиатска култура, съ която отдавна се намирали въ тѣсни врѣски (строили градове, снабдени съ крѣпости, землени укрѣпления и валове и пр.). Остаткитѣ отъ тѣхния езикъ, както и лѣтоброението имъ свидѣлствуватъ,

κῆποι Δορυστόλου καὶ τῆς Μυσίας γεγένητο) ἐπαχθῇ προῖται ῥήματα ἐλιδρομήν Ρωμαίοις ἐπαπειλῶν . . . . .; и второ на основание слѣдното свидѣтельство въ хрониката на Михаила Сирийски отъ XII вѣкъ. „Когато тримата братя (потеглиха) отъ вжтрѣшността на Скития и достигнаха границата на ромеитѣ единъ отъ тѣхъ по име Вугариосъ . . . . . изпратилъ (пратеници) до императора Маврикия да иска да му даде земя за да живѣе и да стане съюзникъ на ромеитѣ. Той му далъ Горна и Долна Мизия и Дакия, укрѣпени мѣста, които бѣ опустошилъ, аварскиятъ народъ отъ врѣмето на Анастасия. и тѣ се поселили тамъ и станали крѣпка стража за ромеитѣ. Тѣзи скити се нарекли българи отъ ромеитѣ“. Виж. Извѣстия на Историч. Друж. въ София 1915 год. кн. IV стр. 37—52. Сжщото това извѣстие безъ разлика се срѣща и у Григория Бархебреуса писателъ отъ XII вѣкъ. Всички тѣзи свидѣтельства нии обнародвахме въ „Минало“ кн. I стр. 101—104 около 6 год. прѣди да ги използва Златарски. Но тогава се отнесохме съ недовѣрие къмъ тѣхъ и не се осмѣлихме, да имъ дадемъ историческо значение, и да ги отнесемъ къмъ фактитѣ, защото знаехме, че научната критика ги смѣта като *политически* изрази, изказани отдавна отъ византийската дипломация, която считала традиционно всички земи на зависимитѣ народи, като подарѣкъ отъ византийския императоръ. По този въпросъ проф. К. Иречекъ пише: *Es war Sitte der Konstantinopler Diplomatie, dass man das Land der abhängigen Völker als ein geschenk des Kaisers bezeichnete*. Срѣщу претенцитѣ на българитѣ върху сѣрбо-хърватскитѣ земи византийската дипломация твърдѣла е тогава, че тѣ били подарени отъ императора Хераклия, което сжщо тѣй критиката отхвърля напълно. Други подобни примѣри ще намѣри проф. Златарски въ съчинението на проф. Иречека *Geschichte der Serben*, S. 107. Жално е, че нашия дългогодишенъ проф. по българска история се отнесълъ тѣй лекомислено, като изхвърлилъ надѣжнитѣ свидѣтельства на патриарха Никифора и лѣтописеца Теофана, които сж по-стари, а възприелъ твърдѣ къснитѣ и тенденциозни извѣстия на Генезия, Михаила Сирийски и Григория Бархебрея и върху тѣхъ съградилъ изложение за „основаване на българско царство“, като повлѣклъ и послѣдователи, (благодарение на високото си положение), които наводнили историческата ни книжнина съ какви ли неврѣли и некипѣли. На примѣръ книгата на Я. Сакжзовъ изобилува съ редица фактически грѣшки. Що му е трѣбвало да пише „Българитѣ въ своето минало“, когато той съзнава, че не е въ състояние, нито да провери извѣстията у старитѣ автори, нито пъкъ да слѣди между критиката развитието на различнитѣ спорни исторически въпроси. Я Сакжзовъ по-добре ще направеше, ако се задоволяше да изложи само съврѣменнитѣ нему въпроси отъ българското минало, съ което ще услужеше много повече отъ колкото сега.

че тѣ сж били отъ тюркско произхождение*). Като се настанили въ Сѣверо-източна България главно въ Добруджа, (слѣдъ като изгнали болшинството отъ славянитѣ), която била удобна за народъ, които си служилъ изключително съ коне, се занимавали съ война и ловъ. Земледѣлие тѣ необичали, но обработването на земята прѣдоставили на поробеното население, особено на славянското. (Болгаре сѣдоша по Дънави, насаници словѣномъ биша), което оставили да живѣе блиско до тѣхнитѣ жилища за да изполувать трудътъ му, а отчасти и силата, но за второ-степенни военни цѣли.

---

*) „Гунны, Болгаре, Авары были только древнѣйшими переселенцами изъ огромной турецко-татарской массы, постепенно двигавшейся изъ внутренней Азии“. М. Соколовъ, изъ Древней Истор. Болгаръ. Стр. 90. „Болгаре, какъ Гунны и Авары, являются коннымъ воинственнымъ Народомъ, со многими обычаями, свойственными только азіатскимъ народомъ турецко-татарскаго племени. Ibid p. 91.

Глава II.

Укрѣпителнитѣ постройки.

I. Валоветѣ и начинѣтъ на строенето имѣ.

Въ I-та глава се посочи на свидѣтелството, съ което се установява, че Черноморскитѣ българи като живѣли още отгatkъ Дунава (въ Бесарабія), били укрѣпилн страната си, като я бѣха заградили съ искусствени земни валове, остаткитѣ на които съ виждатъ и днесъ, и били построили даже и укрѣпления. Между туй незнаемъ точно: какво именно накарало старитѣ българи да издигатъ валове. Нуждата ли отъ това, че били опасани отъ всѣкждѣ съ съсѣди, враждебно настроени спрямо тѣхъ, или сж намѣрили валоветѣ готови, издигнати отъ източнитѣ готи, та сж ги използвали*). (Споредъ Ам. Марцелина, послѣднитѣ строили валове въ Бесарабія, за да се бранятъ противъ нападенията на хунитѣ), или пъкъ е сжществувалъ такъвъ старъ редъ у българитѣ, или обичай, който сж го наслѣдили отъ прѣдѣдитѣ си? Върху тѣзи въпроси мжно може да се отговори съ положителностъ. Но ще прибавимъ тукъ само фактитѣ, именно: че и гр. Болгаръ, столицата на волжско-камската българска държава (въ Казанската губернія), е била заобиколена съ валъ, а сжщо тѣй волжскитѣ българи сж издигнали *землена прѣграда*, т. е. пространенъ валъ отъ р. Кама до р. Волга, дългъ около 400 километра, безъ да се знае обаче точно: дали тѣзи валове сж били построени прѣди или подиръ отдѣлянето на нашитѣ българи отъ своитѣ сънародници. Въ всѣки случай засега вѣрно е само туй, че Испериховитѣ българи прѣди да минатъ отсамъ Дунава, сж изработвали още въ Бесарабія фортификационни работи, които съставлявали частъ отъ тѣхната силна военна организация.

Въ всѣки валъ се различаватъ три сжществени части: 1) *насипъ*, 2) *плоско равнище*, (*berme, Dammrand*) отъ дѣто почва насипътъ и 3) *ровъ*. Отъ описанието на Saint-Gall-ския монахъ знаемъ, че аваро-българскитѣ валове въ Панонія били строени по слѣдния начинъ: забивали върху плоското равнище двѣ успоредни редици колове на разстояние 20 стжпки една отъ друга; коловетѣ сж били 20 стжпки високи.

*) A superciliis Gerasi fluminis adusque Danubium Taifalcrum terras praestringens, murus altius erigebat. Amm. Marc. XXXI, 3.

(*Stipitibus quercinis et abiëgnis exstructus, ut de margine ad marginem XX pedes tenberetur, in latum, et, totidem eiigetur in altum Mon. S. Gall. Vit. Car. M. II, 2*). Растоянието между двата реда колове се изпълвало съ твърдъ камъкъ или лѣпкѣва глина, която, като се набивала, се прѣобрѣщала въ твърда маса, подирѣ се покривала съ прѣстъ, върху която се посѣвало трѣва и се насаждали гъсти клончести дръвчета, които, като се прѣплитали, образували непроходимъ плетъ или прѣграда. Изъ вала тукъ-тамъ на кратки расстояния се намирили врата, прѣзъ която се съобщавали жителитѣ, които живѣли въ селата и градоветѣ, опасани отъ два подобни вала (*Inter hos aggeres ita vici et villae erant locatae. Ibid*). Тукъ ще дадемъ и едно описание за строежа на окопи или валове, което е резултатъ отъ разкопки, направени отъ К. Шкорпилъ въ Нико-лоцелския старо-български лагеръ въ Добруджа. Насипитѣ на окопитѣ сж направени отъ прѣстъ, която не е взимана отъ рововетѣ, но е била донесена отъ друго мѣсто. . . . При направенитѣ отъ насъ прѣсѣвки въ насипа се намѣриха въ послѣдния хоризонтални пластове съ два, три или четири редове тухли и то положени не въ една и сжша хоризонтална плоскость въ насипа, но на разни мѣста гѣ заематъ различна височина. „Нѣма съмнѣние, че тухлитѣ сж служили за закрѣпване насипа. Въ срѣдата на сѣверо-източната страна нареждането на тухлитѣ е било доста правилно. На единъ метъръ подъ короната на насипа отъ жълта прѣстъ сж намѣрени четири реда тухли, образувачи единъ пластъ на дебелина 0.25 м.; въ срѣдата между горнитѣ и долнитѣ два реда тухли е имало единъ тънъкъ пластъ отъ бѣлъ хоросанъ. . . . Тухлитѣ намѣрени въ насипа, . . . сж повечето въ фрагменти и нарѣдко цѣли; тѣ не сж еднообразни и сж донесени отъ разни римски и византийски постройки, какъвто е случая при Абобския лагеръ“, (Добруджа, стр 209). Отъ наведенитѣ описания, които датиратъ отъ двѣ сѣвсѣмъ различни врѣмена, и сж добитѣ по разни начини, можемъ да си съставимъ вече понятие за строежа на насипитѣ въобще, но трѣбва да забѣлѣжимъ, че височината и дебелината имъ биватъ различни. Сжщо и ширината на основата на бермата, както и дълбочината на рововетѣ до валоветѣ биватъ различни. Що се отнася до върхната частъ на насипа, то и нейнитѣ размѣри даже и формитѣ сж различни; едни биватъ по-широки други по-тѣсни, а нѣкои сж дори и обли. Изглежда, че тѣ зависили отъ врѣмето и материала съ които разполагали тѣхнитѣ строители.

Между туй, щомъ като ханъ Исперихъ разбилъ византийцитѣ оттагъкъ Дунава и миналъ отсамъ рѣката и се настанилъ въ Добруджанската равнина, която била удобна за жилища на неговия народъ, чиято сила се намирала главно въ кавалерията, заповѣдалъ да се издигне валъ между Дунава и Черно море отъ Чернавода до Кюстенджа. И тъй царь (Исперѣ) . . . създа

и велик прѣзидъ отъ Дунава до море. (Виж. Сказаніе Исаие Пророка. Споменик t III). Нашиятъ старъ писателъ изглежда, че е заелъ това извѣстие, навѣрно, отъ старо-български каменни надписи, чрѣзъ които старитѣ българи имали обичай да овѣковѣчватъ направата на поважни постройки, какъвто е билъ и голѣмиятъ *прѣзидъ*, който Исперихъ, слѣдъ 679 г. построилъ въ **Карвунската земя**¹⁾. На горѣнаведеното свидѣтелство критиката би погледнала съ недовѣрие, ако то оставаще уединено. Обаче ние знаемъ вече, отъ съобщението на цариградския патриархъ Никифоръ, че българитѣ пакъ прѣзъ Испериховото врѣме заднитѣ, т. е., сѣвернитѣ части отъ държавата си въ Бесарабія, сж ги заградили съ стрѣмни и непроходими стѣни (*τὰ δὲ ὀπισθεν κορυμνοῖς ἀβάτοις τεταχισμένα*). Като имаме прѣдъ видъ още, че сжществува и другъ по-малкъ валъ въ територията на първото отечество на българитѣ (Бесарабія) и то не по-далечъ отъ 20 — 25 кил. м. по-насѣверъ отъ Дунава, и тоя валъ стига до езерото Сасикъ и не е могълъ да служи за граница на българската държава, защото той не се съединявалъ съ рѣкитѣ, които служили за граница на държавата и я обграждали; а при това единъ коненъ народъ не е било възможно да се задоволи да опрѣдѣли за държавата си такъво тѣсно пространство, то трѣбва да приемемъ, че валътъ отъ Wadu-lui Jsaki отъ р. Прутъ до езерото Kunduk е билъ използванъ отъ българитѣ, като втора отбранителна линия и се намиралъ вжтрѣ въ държавата. А понеже добруджанскитѣ валъ се намиралъ сжщо тѣй вжтрѣ въ територията на ново—създадената държава много пона сѣверъ отъ границата, която стигала до проходите на Източна Стара планина, то, не подлежи на никакво съмнѣние, че Исперихъ съ построяването на *голѣмия прѣзидъ* въ най-тѣсното мѣсто на Карвунската земя, (дългъ около 58 километри, прѣслѣдвалъ е цѣльта да създаде и въ тази частъ на държавата си втора вжтрѣшна успоредна отбранителна линия. Тѣй че и двата вала — южно — бесарабскитѣ и добруджанскитѣ сж имали еднакво прѣдназначение, именно: да запазватъ срѣдището, или сърдцето на държавата, дѣто се били настанили главно сѣмействата на чисто българския елементъ. И *тъ царь* (Испор¹) *насили всю землю Каркунскою* се казва въ нашия анонименъ старословѣнски паметникъ²⁾. Поради туй и самитѣ валове сж имали

¹⁾ Въ старо-словѣнския языкъ *зидъ* или *дзидъ* означава това сжщо, което на латински значи *murus* или на грѣцки *τείχος*. Частицата *прѣ* има значение на грамадность, както е и въ подобнитѣ думи съ сжщата прѣдставка; *прѣкалъ*, *прѣломъ*, *прѣслопъ*, *прѣсла* и пр.

²⁾ До такъво заключение дошелъ и М. Соколовъ въ сочинението си: Изъ Древней Исторіи Болгаръ стр. 93. Прѣди да се обнародва видѣнието на Исаия Пророка възъ основа извѣстията само на византийскитѣ списатели. Той пише „Болгаре заняли главнымъ образомъ Добруджу — страну удобную для пастбищъ коней. Мѣстныхъ жителей они выселили на границы занятой ими земли, чтобы очистить мѣсто для пастбищъ“

двоякъ характеръ. Еднитѣ били прѣдзначени да защищаватъ вжтрѣшността, а другитѣ границитѣ на държавата. Слѣдователно, старитѣ българи сж издигали два вида земни валове: *вжтрѣшни и погранични*.

А) Вжтрѣшни валове.

а) Бесарабскиятъ юженъ валъ.

Споменатиятъ погорѣ южно — бесарабски валъ, който почва отъ р. Прутъ и свършва при сѣверо-западния брѣгъ на езерото Кундукъ, прѣдставлявалъ сѣверната вжтрѣшна отбранителна линия на Испериховата държава. До сега той не е още изслѣдванъ строго научно; но е описванъ въ кратцѣ отъ по-къснитѣ влашки хронисти. D-г С. Schuchhardt се опиталъ да го проучи, обаче рускитѣ царски власти му попрѣчили, като го взели за нѣкакъвъ нѣмски шпионинъ. Отъ повърхностното виждане и възъ основа на сжществуващитѣ кратки описания въ влашката книжнина за сега знаемъ чрѣзъ D-г Schuchhardt, че южно-бесарабскиятъ валъ има сжщата направа, каквато намираме и у Галацкия късъ, т. е. валътъ се състои отъ насипъ високъ до 3 м. върху основа, която достига 24 м. ширина, берма 4,5 м. широка и ровъ, който има 2,5 м. дълбочина и 14 м. ширина. D-г С. Schuchhardt пише за него както слѣдва: *Der erste besarabische wall genau dieselbe Anlage zeigt, wie das Galatzer Stük: dieselbe Stärke, dieselbe Lage des graben gegen Norden und, was das charakteristischste ist, sogar dieselbe freigelassene Fläche zwischen Wall und Graben*. Споредъ насъ тази еднаквостъ въ направата на южно-бесарабския валъ, съ оня на Галацкия лагеръ, а споредъ Шкорпила и съ вала около Абобския лагеръ, е достатъчно доказителство, за да приемемъ, че валътъ около Галацкия лагеръ е билъ издигнатъ едноврѣменно съ цѣлия южно-бесарабски и че първиятъ съставлявалъ неговата крайна западна частъ. К. Шкорпилъ пъкъ прѣдполага, че този валъ е защищавалъ отъ сѣверъ лагерътъ на Испериха и пише: „Прѣдполагаме, че Аспарухъ си построилъ за отбрана лагеръ и че поставилъ граница. Лагерътъ е билъ, види се, въ най-южната частъ на Бесарабия; той е билъ ограниченъ съ р. Прутъ, езерото Сисикъ (Кундукъ) и съ окопа, който се простира отъ „Wadu-lui Isak (на р. Прутъ) до брѣга на езерото Сисикъ. Градътъ Болградъ остава въ лагера“. (Добруджа, стр. 233 б. 1). Старобългарскитѣ лагери напротивъ, както ще видимъ по-долѣ, не сж заемали такива обширни пространства. Туй знае много добръ г. К. Шкорпилъ. Затова нии считаме южно-

своихъ табуновъ. . . . . Положеніе ихъ въ сѣверо восточномъ углу Болгаріи такимъ образомъ было изолированнымъ, и здѣсь-то всего далѣе могъ сохраниться ихъ первоначальный характеръ“.

бесарабският валъ или окопъ, като вътрѣшна отбранителна линия на редъ укрѣпени мѣста или лагери, които сж се помѣствали вътрѣ въ туй пространство.

б) Добруджански валове.

Добруджанскитѣ отбранителни валове сж три на брой. Тѣ сж впадали въ вътрѣшността на Испериховата държава, много по на сѣверъ отъ границата ѝ. На ученитѣ тѣ сж извѣстни подъ името I „голямъ земенъ валъ, или сѣверенъ, II камененъ и III малъ или юженъ валъ; тѣ сж проучвани много повече отъ всѣки другъ, затова за тѣхъ сжествува цѣла литература, която, слѣдъ окупиранieto на Добруджа отъ нашитѣ и съюзни войски се увеличи значително, тъй като между другото, тогава не закѣснѣха да се появатъ статии и върху остаткитѣ отъ древността, които се намиратъ въ свѣзка съ старата военна фортификация на тази областъ.

Така още на 1 декември 1916 год. *Dr Max Maas* (München) публикува въ *Frankfurter Zeitung* № 333 обширна статия, озаглавена: „*Der Trajanswall in Der Dobrudscha*“. На 8 юли 1917 г. послѣдва го директорътъ на Българския Народенъ Музей и професоръ по археология въ Софийския Университетъ *Д-р Б. Филовъ*, като обнародва статия: „*Траяновиятъ валъ въ Добруджа*“. (Въ брой 27 на списание „Отечество“). Нѣколко дни подиръ неговата работа излѣзе отъ печатъ статията отъ *Dr Carl Schuchhardt* подъ надсловъ: „*Die Sogen. Trajanswälle in der Dobrudscha*“. (Въ брой 195 и 196 на *Dobrudscha Bote*). А на 30 септември 1917 год. полковникъ *Венедиковъ*, редакторъ на „Военни Извѣстия“, помѣсти въ редактираното отъ него списание „Отечество“ дълга статия, надписана: „*Старобългарски окопи*“.

За сжествуването на старитѣ укрѣпителни работи между Черна-Вода и Кюстенджа първъ съобщил на учения свѣтъ знаменитиятъ фелдмаршалъ *Hellmuth von Moltke* въ писмата си върху Турция отъ 1835—1839 год *). Той погрѣшно приписа постройката и на тритѣ валове на римския императоръ Траяна, види се подъ влиянието на влашкитѣ аналитисти. Той се счита за виновникъ на неправилното имъ наименование „*Траянови валове*“. Мѣстното население още тогава ги наричало: *Kutchuk-Guelmé* *Buyuk-Guelme* и *Tasch-Guelmé*. На турски *guelmé* значи „землена прѣграда“. Названието „*Траянови валове*“ чрѣзъ книжнината продължавало да се разпространява и понататъкъ, даже и до днесъ.

Подиръ *H. v. Moltke* за нашитѣ фортификационни работи въ Добруджа сж писали: *de Vinke*, *Jules Michel*, *D-r G. Allard*, *Peters*, *M. Soutzo*, *D-r C. Schuchhardt*, *Gr. B. Tocilescu* и пр.

*) Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei 1835—39.

(Литературата по този въпросъ виж. у Tocilesco въ книгата му; Fouilles et recherches archéologique en Roumanie. p 143).

На *D-r C. Schuchhardt* (Die römischen Grenzwällen in der Dobrudgea. Въ списан. *Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn, Jahrgang IX. Wien 1885. Die Anastasiusmauer bei Constantinopel und die Dobrudscha Wälle* въ *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Institutes. B. XVI. Berlin 1901*) и на *Tocilesco* дължимъ доста за точното и подробно опрѣдѣление на посоката и направата на валоветѣ, както и за мѣстоположението на 25 тѣхъ голѣми земни кастели и единъ камененъ кастелъ на Дунава, а сжщо и на 26-тѣхъ по-малки манипулярни кастели, или всичко 52, т. е. на всѣки почти километъръ по единъ.

Що се отнася пъкъ до въпроса относително врѣмето, когато сж били построени тѣзи валове, то още отдавна ученитѣ сж изказали разни мнѣния. Тѣй напримѣръ *Jules Michel*, който като инженеръ прѣзъ Кримската война билъ въ Добруджа съ Дунавската мисия, въ студията си: *Les travaux de défense des Romains dans la Dobroudsha*, счита и тритѣ валове като една общезащитителна система, построена прѣзъ владичеството на императора *Юстиниана* или на неговия наслѣдникъ *Allard* пъкъ отнася постройката на валоветѣ къмъ врѣмето на императора *Валенсъ*, а *Soutzo* ги приписва на императора *Теоодосия I*. Между туй *Tocilesco*, вслѣдствие откритията при *Axiopolis*, както и при Кюстенджа, се изрази по нашия въпросъ, както слѣдва: *Le premier en date paraît être le petit vallum; il doit être attribué a un peuple barbare qui sabutait le Nord et qui pour se défendre contre les Romains a construit ce retranchement. Le grand vallum en terre et celui de pierres ont été construits plus tard et par les Romains contre les barbares qui menaçaient la frontière de l'empire . . . . cet ouvrage (le vallum de pierres) me paraît construit par l'empereur Constantin le Grand, ce même empereur a rebâti l'an 316 Tropaeum Trajani la ville de Trajan, sous le nom de Civitas Tropoeensium.* Фактътъ, че въ стѣната на каменния валъ сж вградени разни архитектурни фрагменти и други паметници отъ римско врѣме, които произхождатъ отъ развалинитѣ на античнитѣ градове Томи и Аксиопописъ, не доказва никакъ, че този валъ е билъ съграденъ или отъ Константина Велики (306—337 г.), който въ 315 г. около тази мѣстность е нанесълъ поражение на готитѣ, или отъ императора Анастасия (491—518 г.), който построилъ дългата Анастасиева стѣна; защото, както се знае, и много покъсни народи въ постройкитѣ си вградявали римски и византийски остатки. Подобно заключение е ненаучно. *Tocilesco* въ много отношения възприе твърдѣнията на *D-r C. Schuchhardt*-а, който напоследъкъ разбира възгледитѣ си относително врѣмето на построяването тѣй: *Es kann kein Zweifel sein, dass der erste Wall, der „kleine Erdwall“ noch von der Barbaren ange-*

legt ist, sei es gegen ein anderes barbarisches Volk, oder schon gegen die Römer als sie von Süden her bedrohlich wurden.

Wall 1 also stammt aus der Zeit, wo die Römer in dieser Gegend erst ebenfalls Feinde auftraten, wo sie natürlich Dacien noch nicht hatten. Wall 3 (der Steinwall) aus der Zeit, wo die Besitzverhältnisse wieder ähnlich, nur die Kräfteverhältnisse umgekehrt waren, wo die Römer Dacien verloren hatten. und nun die Barbaren ihnen gefährlich zu werden begonnen. „Gegen die Goten also hat offenbar Konstantin den letzten Dobrudscha Limes errichtet“.

Der mittlere (der zweite) Dobrudscha-wall kann der Periode von Trajan bis zum bedrohlichen Vordringen der Goten nicht entstammen. Er muss entweder früher oder später angelegt sein. Der zweite Wall ist kurz vor Trajan angelegt, als unter dessen Vorgänger Domitian das römische Heer eine sehr schwere Niederlage in der Dobrudscha erlitten hatte“ (Dobrudscha-Bote).

И до като *Jules Michel*, считалъ, че и третъ добруджански валове сж били едноврѣменно издигнати и сж прѣслѣдвали една и сжща цѣль. Напротивъ *Schuchhardt* и *Tocilesco* твърдятъ, че тѣ били построени въ разни врѣмена отъ разни народи съ разнообразни задачи.

Обаче, още въ 1890 год. проф. Л. Стојановић въ Споменик. Српске Крал. Академ. t. III, издаде Видение Пророка Исаиа. За този старобългарски паметникъ проф. *C. Jireček* говори въ *Archiv für slav. Phil.* B. XIV. S. 276–7, а въ 1897 г. той го коментира въ *Sitzungsberichte des kaiserlichen Akad. der Wissensch.* B. 136. Проф. Иречекъ за пръвъ пжтъ посочи на западнитѣ учени, че въ този паметникъ се съдържа извѣстие, което приписва на българския владѣтель *Аспаруха* или *Испериха* постройката на Добруджанския валъ. „Er (Asparuch) erbaute die grosse Quermauer von der Donau zum Meer“ Dr. *Иречекъ* прибави отъ своя страна. „Worunter offenbar der alte *Trajanwall* in der Dobrudža zu verstehen ist. А прѣзъ 1905 г. се публикува трудътъ на *К. В. Шкорпилъ*“. Окопы и земяныя укрѣпленія Болгаріи „помѣстенъ въ издаденото съчинение *Абоба-Плиска* отъ Руския Археологически Институтъ въ Цариградъ. К. Шкорпилъ на стр 518, като говори за „окопъ между Черна-Вода и Кюстенджа“ пише: „Оборонительный фронтъ сѣвернаго и среднаго окопа обращенъ къ сѣверу, а южнаго къ югу. Мы считаемъ, послѣдній окопъ болѣе новымъ, именно старобългарскимъ пограничнымъ, а другіе два болѣе старыми, римскаго и византійскаго врѣмени“. Трѣбва да се помни добръ, че до сега нѣма писмено свидѣтелство, съ което да се установява, че постройката на голъмия земенъ валъ, или на каменния, трѣбва да се припише на римскитѣ или византійскитѣ императори. Изслѣдователитѣ въ ревността си да ги припишатъ на римлянитѣ отидоха до тамъ, че създадоха даже и латинска терминология като: *limes Danubianus* и *limes Scythicus* и пр. Къмъ тѣхъ може да се причисли и К. Шкор-

пиль, който не навежда доказателства за твърдението си, а се повлиял, види се, отъ Schuchhardt-овитъ съображения, които не издържаватъ критика*).

Мнѣнието на *Д-ръ Филовъ* изоставяме защото статията му е повечето компиляция по образа на Schuchhardt-овата студия, помѣстена въ *Jahrbuch des Kaiserlich deutschen Archäologischen Institutes* В XVI Berlin. Що се отнася до възгледа на полковникъ *Венедиковъ*, че добруджанскитъ валове били „старобългарски окопи“, то аргументитъ му не сж достатъчно убѣдителни, защото *Венедиковъ*, освѣнъ, че не опрѣдѣля приблизително врѣмето, когато е била построена отъ волжкитъ българи землената ограда, която почва отъ р. *Камма* и стига до р. *Волга*, близко до устието на р. *Черемшина*, дълга около 100 километра, но, той, както и професоръ *Б. Фйловъ*, не цитира даже нито старобългарското извѣстие за построяването на добруджанскитъ валове, нито пъкъ знае византийскитъ свидѣтелства, които говорятъ за разнитъ видове старобългарски укрѣпителни работи. Не е безъ значение обаче, че полк *Венедиковъ* отъ чисто военно гледище дошелъ до заключение именно: „Другитъ два вала, (голѣмиятъ земенъ и каменниятъ) сж строени отъ държава, която не е владѣла, нито е използувала морето; слѣдователно, тѣ не сж строени, нито отъ римлянитъ нито отъ тѣхнитъ приемници византийцитъ, които всѣкога сж владѣли Черно море“. Той понататъкъ прибавя: „Ако сравнимъ добруджанскитъ валове съ българскитъ ще намѣримъ, че южниятъ (малкиятъ) и сѣверниятъ (голѣмиятъ) земни валове сж досищъ еднакви съ българскитъ“. — А за камения валъ пише: „Очевидно е, че този валъ е прѣходъ отъ типа на старо-българскитъ валове къмъ римскитъ стѣни; отъ конишкитъ земни укрѣпления къмъ пѣхотнитъ каменни стѣни, което се потвърждава и отъ факта, че този валъ е по новъ отъ другитъ два, защото ги прѣсича“. „Отъ всичко казано слѣдва, че най-вѣроятъ е, какво и тритъ добруджански валове сж строени отъ старитъ българи. Южниятъ валъ е строенъ противъ Византия, когато центърътъ на българската държава е билъ отатъкъ Дунава. Сѣверниятъ валъ е строенъ противъ народи, идящи отъ сѣверъ, когато центърътъ на държавата е билъ на югъ отъ Дунава и когато българитъ още сж били чистъ коненъ народъ, когато славянскитъ племена — сж давали на България силна пѣхота. Достатъчно е да си спомнимъ за борбитъ на българитъ съ маджаритъ и руситъ въ съюзъ съ Византия въ врѣмето на Симеона и Петра именно въ тѣзи мѣста, за да се види, колко голѣма е била нуждата отъ тѣхъ“. (Отечество кн. 39 стр. 12). Повърхностното познаване миналото на Дунавска Бъл-

*) Важенъ е фактътъ, че историкътъ Прокопия, като говори за понезначителни укрѣпителни постройки въ Добруджа, направени къмъ срѣдата на VI вѣкъ, нищо неказва за валоветъ. Изглежда, че тѣ тогава още не сжществували.

гария и на Византия, не е дало възможност на всички горѣ-споменати чуждестранни и наши учени да опрѣдѣлятъ точно врѣмето, когато сж били издигнати валовеѣ, било въ Добруджа, или Бесарабия, или пъкъ въ Мизия и Тракия*).

Б) Погранични валове.

а) Бесарабскиятъ свѣренъ валъ.

Отъ свидѣтелството на арабския писателъ Алъ-Масуди: „че земята на борджанитѣ (българитѣ) е заградена съ трънестъ плетъ, въ който се намиратъ отвори (врата) въ видъ на дървени прозорци и този плетъ е като зидъ до прокопа“ излиза, че отъ всѣкждѣ българска територия, тамъ дѣто не граничела съ рѣка или морски брѣгъ или пъкъ планинска верига, е била заградена съ земни валове. За свѣрния валъ въ Бесарабия, който още въ Испериховото врѣме билъ издигнатъ за да защитава границата отъ къмъ свѣрь, ний вече споменахме, че е започвалъ отъ р. Прутъ при с. Леово и свършвалъ, тамъ дѣто р. Ботна се влива въ Днѣстъръ, малко по на югъ отъ гр. Бендеръ. Ровътъ на този валъ е обърнатъ къмъ свѣрь. Споредъ Dr Schuchhardt-a по направата си този валъ е билъ по слабъ отъ вътрѣшния юженъ бесарабски (*ist viel schwächer gebaut*), но ималъ голѣмо сходство съ малкия добруджански земенъ валъ (*um seine grosse Aehnlichkeit mit dem kleinen Erdwalle der Dobrugea feststellen zu können. Archaeol. epigr. Mittheil. Wien. IX, S. 218*). Други свѣдѣния за този валъ до сега нѣмаме. К. Шкорпилъ справедливо бѣлѣжи, „че подробно изучаване на окопитѣ въ Бесарабия е отъ голѣмъ интересъ за българската история“. (Добруджа, стр. 233 б. 1) Но тѣ и досега си оставятъ не проучени.

б) Старопланинскитѣ валове.

Както споменахме вече южната граница на старо-българската държава отъ врѣмето на хана Испериха приблизително до 866 г., когато Борисъ се покрѣстилъ и сключилъ миръ съ Византия, достигала официално понѣкждѣ до устията на проходите на Източна Стара-Планина, въ която редица „окопи и укрѣпления служили за защита на свѣрнитѣ балкански страни противъ южнитѣ неприятели на българитѣ — византийцитѣ“. Рововетѣ на тѣзи окопи сж обърнати на югъ. Населението ги нарича *герме* или *еркесия*, т. е. прѣграда. Като почнемъ отъ изтокъ на западъ въ Стара-Планина се намиратъ слѣднитѣ старо-български окопи: 1) Еникьойскитѣ, 2) Малко Герме 3) Спасено и Прѣграда. 4) Еркесията на р. Таукчи дере, 5) Котленската еркесия. 6) Еркесията въ Сакаръ-Планина и 7) Арабаконакскитѣ окопи“. (Виж. Извѣстія Русскаго Археолог. Инстит. въ Константинополѣ. Т. X стр. 533—538). Дали тѣ

*) Отъ разкопкитѣ, направени напоследъкъ отъ Д-ръ Шухардта изъ кастелитѣ на Добруджанскитѣ валове, се установява, че *керамиката на кулитѣ има сродство съ оная на славянитѣ отъ X вѣкъ*.

всички сж служили като погранични старо-български валове, или нѣкои отъ тѣхъ били вжтрѣшни, мжчно може да се каже за сега съ положителностъ, защото не се знае точно, до дѣ се простирала границата на първата българска държава.

в) *Тракийскиятъ голѣмъ валъ.*

Голѣмиятъ валъ въ Тракия прѣдставлявалъ най южната старо-българска погранична *прѣграда* срѣщу Византия. Той започва отъ Ваякъойското езеро близо до Бургаския заливъ, прѣгражда тракийската равнина и свършва до р. Сазли-дере на 7-8 км. далечъ отъ вливанието ѝ въ Марица. Той е дългъ около 140 км. и въ 10 вѣкъ се намиралъ въ пълна исправностъ съ палисади, покрити съ шумалѣкъ и трѣне, за да не могатъ да го прѣскачатъ отдѣлни лица безъ знанието на стражата. На мѣстното население той е билъ извѣстенъ подъ турското име *еркесия*; а сега подъ книжно влияние се нарича *„Крумовъ валъ“* или *„Старо-български скопъ“* (Подробно го е описалъ К. Шкорпилъ. Абоба-Плиска стр. 538 и други). На византийскитѣ историци Скилица Кедринъ тракийскиятъ валъ е билъ извѣстенъ подъ името *ἡ μεγάλη τάφρος* или *ἡ μεγάλη σούδα*, т. е. „голѣмиятъ прокопъ“. На латински *sudes* означава прокопъ укрѣпенъ съ колове.

Що се отнася до врѣмето на построяването на *еркесията*, има разни възгледи между ученитѣ. Така едни твърдятъ, че е била издигната прѣзъ владичество на хана Тервеля (Törbäli 691–716 г.), когато послѣдниятъ получилъ отъ импер. Юстиниана II Носсобрѣзани, комуто бѣ помогналъ да заеме отново прѣстола, областта *„Загора“* като възнаграждение за указаната помощъ на императора. Но, понеже критиката отхвърля прѣдаването на българитѣ тази областъ, то едва ли е могла да бжде издигната тогава още *еркесията*. Втори прѣдполагатъ, че съграждането ѝ е станало при хана Кормисоша (Qormuş 737–754 г.) и императора Теодосия III, когато българитѣ претендирали да владѣятъ и *Милеони* въ Тракийската равнина. Трети пъкъ, между които и покойн. проф. К. Иречекъ, отнасятъ постройката къмъ IX вѣкъ. Нашето мнѣние е за подиръ срѣдата на IX вѣкъ (Вечерна Поща брой 3513), защото около 865 год. Византия при сключването на мира бѣ остжпила на великия ханъ Бориса запусѣлата тогава областъ *„Загора“*, която почвала отъ Сидера и достигала до гр. Девелтъ, т. е. отъ Старопланинскитѣ проходи до Бургаския заливъ и малко по на югъ. Но сжщеврѣменно може да се допусне, че този валъ е могълъ да бжде построенъ прѣзъ 927–28 г. когато се сключилъ мирътъ съ Византия при възкачването на прѣстола на царъ Петра и били уредени териториалнитѣ спорни въпроси.

Този фактъ потвърждава напълно твърдението ни, че Добруджанскитѣ валове сж строени отъ българитѣ, когато тѣ се задѣлжили прѣдъ Византия, на 966 г. да не допускатъ маджаритѣ да прѣминаватъ прѣзъ България и ограбватъ византийскитѣ области.

между двѣтъ държави, за които има указания въ кореспонденцията на царь Симеона съ императора Романа Лакапена и Николая Мистика. Тогава българитѣ остѣпили на Византия множество крѣпости въ южна и западна Тракия, които били завладѣни отъ Симеона прѣзъ дългогодишната война. (Виж. студията ми: „Новия данния для исторіи Греко-болгарскихъ воинъ при Симеонѣ въ Извѣстія Русскаго Археологич Инстиг. въ Константинополѣ Т. IV стр. 189 -220 . Тракийскитѣ голѣми валѣ прѣзъ Хвѣкъ въ мирното врѣме вече е служилъ като граница между българи и гърци, защото по извѣстието на Скилицъ — Кедрина, когато византийскитѣ императорѣ Никифорѣ Фѣа на 966 г. заобикалялъ имперскитѣ градове въ Тракия и дошелъ до *гидлия прокопъ*, отъ тукъ писалъ на българскитѣ царѣ Петра: да не позволява на маджаритѣ да прѣминаватъ Дунава и да плѣняватъ византийскитѣ области въ Европа. (К Иречекъ, Пътювания по България стр. 684).

г) Западно-българскитѣ валове.

Между сѣвернитѣ прѣдгория на Стара-Планина и Дунава сж издигнати три успоредни валове или окопи съ почти отвѣсна посока отъ югъ къмъ сѣверъ. Най-източнитѣ валъ минава покрай с. Острово. Той е дългъ около 58 км. и фронтъгъ му е обърнатъ къмъ западъ. Сжщо и ровъгъ, чийто дълбочина достига близо до 1 м., е на западъ. Насипъгъ на вала е наслоенъ къмъ източната страна, но е силно поврѣденъ, та мжно могатъ да се различатъ първоначалнитѣ му размѣри. Ширината на вала има 15 крачки, а неговата височина стига до единъ чловѣчески ръстъ.

Срѣднитѣ валъ започва на 44 км. западно отъ *Островския* и то малко по на западъ отъ с. Козлодей. Той сжщо е значително поврѣденъ. Дължината на *Козлодейския* не надминава 21 км. Размѣритѣ му по височина и ширина, както и размѣртѣ на рова му, сж почти еднакви съ ония на Островски валъ, който е обърнатъ съ фронта си на западъ.

Третиятъ или най-западнитѣ започва на 29 км. по на западъ отъ срѣдния и на 25 км. източно отъ устието на р. Ломъ, поради което и е нареченъ *Ломски валъ*. Дължината му е 25 км. Отбранителната му линия е обърната на западъ. Ровъгъ му на нѣкои мѣста има 7-5 м. ширина, а дълбочината достига до 1-5 м. Ширината пъкъ на вала е около 20 крачки, а височината на насипа тукъ-тамъ наближава 2 метра. (И тритѣ сж описани отъ К. Шкорпилъ въ *Абоба-Плика* стр. 528-533). Дали тѣзи валове между р. Искъръ и р. Ломъ изпърво сж служили като погранични на българската държава срѣщу аваритѣ, както нѣкои приемятъ, е доста съмнително. Проф. С. Jireček прѣдполага, че по-късно тѣ сж били погранични. (Die Grenze gegen das Awarerland *Авагала* befand sich wahrscheinlich dort wo die spätere bulgarisch-awarische Grenze heute noch durch drei parallele Erdwälle

(bulg. okop) zwischen den Flüssen Jsker und Lom bezeichnet ist. Geschichte der Serben, S. 106). Западно-българският валове прѣзъ началото на IX вѣкъ вече не сж служили като погранични, ако сж били такива, а сж влизали вече вжтрѣ въ държавата, тъй като тогава една частъ отъ пограничната аварска територия подпаднала подъ българска властъ именно, *Поморавия*.

Отъ всичко изложено до тукъ върху древнитѣ погранични валове на Дунавска България, става ясно, че свидѣтелството на арабския писателъ Аль-Масуди: „земята на българитѣ е заградена съ трънестъ плетъ, като зидъ до прокопа“, напълно отговаря на дѣйствителността. Защото, както се вижда, то се потвърждава отъ остаткитѣ на валоветѣ, които се намиратъ по сѣверна, южна и западна посока въ територията на нѣкогашната българска държава. Не сж изслѣдвани валоветѣ изъ юго-западна Тракия, което трѣба да се извърши*).

II. Укрѣпени мѣста.

Погорѣ споменахме, че Черноморският българин още като сж живѣели въ Бесарабия, освѣнъ, че сж издигнали валове за защита на държавата си, но тѣ на опрѣдѣлени разстояния сж строили и *огради*, или сж укрѣпвали нѣкои мѣстности, които могли па имъ послужатъ като укрѣпления. Като основа за укрѣпването на една мѣстность е служелъ валътъ съ съставнитѣ си части, но формата му зависила отъ почвата на мѣстността, дѣто се издигала оградата. Тѣзи старо-български укрѣпени мѣста византийскиятъ писателъ патриархъ Никифоръ нарича *ὄχυρματα*, а Теофанъ *ἐρούματα* (виж стр 8 . . .). За сжществуването на укрѣпени мѣста или огради въ старо-българската земя ни съобщава още и арабскиятъ писателъ Мюслимъ бенъ-Абу Аль-Гарми. Той пише: „*Всѣко укрѣпено мѣсто у българитѣ е обкржжено съ високъ плетъ, който заобикаля и за-сланя дървена ограда, нѣщо което съставлява съответствен-на защита, подобно на стѣна, издигната задъ единъ ровъ*“. Това извѣстие на Al Garmi, както и наведеното свидѣтелство за вала отъ Al-Masudi, ще ни станатъ по-ясни, ако вземамъ на помощъ постройката на аваро-българскиятъ укрѣпени мѣста или огради въ Панония, описани отъ Saint-Gall-ския монахъ. Последнитѣ обикновенно бивали издигнати по течението на рѣкитѣ, или изъ хълмоветѣ на планинитѣ, въобще до мжно проходими мѣстности, като последнитѣ се заграждали съ редица валове. По формата си оградитѣ били почти кръгли. Като се завладявала отъ неприятеля най-крайната ограда или укрѣпениятъ поясъ, защитницитѣ му прибѣгвали въ другата ограда, съсѣдна

*) Въ историческитѣ карти на Хр. Милевъ, В. Антоновъ, Д. Ризовъ и др. границитѣ на старо-българската държава не сж начертани научно, при все, че тѣ сж прѣдварително рецензирани отъ проф. В. Златарски и Иширковъ и одобренъ отъ Министерството на Просвѣщението. Въ никоя карта не се включва Бесарабия въ българската държава.

съ нея, подирѣ отстъпвали въ третата и тъй нататъкъ. Прѣд-назначението имъ е било да изморяватъ постепенно неприятеля докато най-послѣ той бѣде отбитъ напълно. Бойцитѣ отъ първия укрѣпенъ поясъ или ограда могли да се споразумѣватъ съ ония отъ втория чрѣзъ звукови тръби, като се давалъ сигналъ по прѣдвѣрителна спогодба (*Ut clangor tubarum pusset cū usque rei significat vus audiri*). Расстоянието между една и друга ограда или укрѣпления е достигало на 35–40 франкски милии. Аваро-българското име на тѣзи пространни концентрически огради е неизвѣстно, но трѣбва да се прѣдполага, че е било *огълъ*, *aghâl*, тъй като по старотурски оградено мѣсто се нарича *агълъ* и аваро-българитѣ си служили съ сѣщия езикъ. Франкитѣ ги назовавали съ нѣмската дума *Hring* или *Ring* прѣстенъ, а старо-гърцитѣ съ думата *δορυχός-οι*, византийцитѣ *δορυχός*. Изглежда, че коренътъ е индо-европейски. Въ самото срѣдище на тѣзи прѣстеновидни огради се намиралъ главниятъ или централниятъ хрингъ, който отъ франкитѣ и лонгобърдитѣ се наричалъ *campus*. Въ кампуса или въ вжтрѣшността на сѣщинската частъ отъ лагера билъ съграденъ и палатътъ на аварския хаганъ, въ който се съхранявали и държавнитѣ съкровища. Този аварски *campus* се намиралъ недалечъ отъ р. Тисса, тамъ дѣто се прѣдполага, че е билъ издигнатъ нѣкогашниятъ палатъ на Атила.

Сѣщо и българскитѣ прѣдводители Мавъръ и Куберъ (*Μαυρος καὶ Κοῦβερ*), които прѣзъ VII вѣкъ начело на смѣсната бѣжанци, които избѣгали отъ Авария и се били опълчили срѣщу Солунъ съ цѣль да го завладѣятъ, се били насанили въ така наречения „Керамисийски кампусъ“ *εἰς τὸν Κεραμίσιον Κάμπον* (A. Tougaard. De l'histoire profane, Paris. p. 186–190). Значи и тѣ по обичаи съградили специаленъ воененъ лагерь въ Македония, каквито имали въ Панония.

Между туй отъ свидѣтелствата на византийскитѣ писатели, а главно и отъ старо-българскитѣ каменни надписи, се установява, че и Дунавскитѣ българи сѣ имали подобно на аваритѣ огради или *аули*, или *хрингове* и *campus-и*, т. е. централни укрѣпени лагери и отдѣлни огради или аули и палатъ за великия ханъ. Така на примѣръ въ старо-българския надписъ, откритъ въ с. Крумово (Чаталаръ) четемъ: *Καυαζ υβίρι Ομουρταγ . . . . . ἰς τὴς Πλῶκας τοῦ καμποῦ μενοντα ἐπὶ αὐλῇ ἰς τὴν Τοντζαν* (Минало год. I кн. 4 стр. 333–337), т. е. „Великиятъ ханъ Омуртагъ, като прѣбивавалъ въ кампа на Плѣска (или въ Плѣсковския кампусъ), направи аула или авлия (ограда) въ Тича“. Отъ свидѣтелството на този надписъ излиза, че и старитѣ българи различавали ясно кампусъ, т. е. укрѣпенъ централенъ лагерь, дѣто се събирала военната имъ сила, прѣдначена за обучение и за походъ, отъ *αὐλήν*, т. е. авлия или ограда, укрѣпление, кждѣто се намиралъ и домъ за българския владѣтель.

а) Оградитъ (Аулитъ).

Черноморскитъ българи, както и редица тѣхни съплеменници, сж живѣли съ вѣкове *ауленъ* животъ и въ Старо-планския полуостровъ и когато сж били настанени на сѣверъ покрай Черно море. Хантъ Исперихъ е живѣлъ въ *агулъ* или *аулъ* още въ Бесарабия, както за туй ни съобщаватъ вазантийскитъ писатели Теофанъ и Никифоръ „*Οὔλον τῆ σφῶν καλοῦμενον φωνῇ*“. На тюркски *aghâl* или *аулъ* споредъ Томашека означава *авлия* или *ограда* т. е. *αὐλή*. (Sitzungsberichte d. k. Akad. d. Wissensch. Wien B 153, p 320). Споредъ насъ подъ старо-българската дума *огълъ* трѣбва да се разбира не една опрѣдѣлена заградена мѣстность, а изобщо всѣкое укрѣпено мѣсто, било то пространно, или въ ограничени размѣри. Въ Арменската география се казва, че „*на островъ Пюки живѣе Аспаръ-хрукъ синътъ на Хубрата*“. Безсъмнѣние въ *аула*, която била построена слѣдъ прѣминаването на Испериха отсамъ Дунава въ Добруджа подиръ 679 г. Тѣй че до тази дата не била писана Арменската География. Относително мѣстонахождението на тази островъ вижъ у Шкорпила въ Добруджа стр. 226. Послѣдниятъ успорва твърдение на проф. Златарски, и намира, че Певки е билъ полуостровъ въ сѣверо-източната частъ на Добруджа

Наслѣдниците на Испериха сж имали нѣколко *авлии*, които били изгорени отъ визант. императоръ Константина Копронима, когато той ненадѣйно нахлулъ въ България прѣзъ 763 65. г (*Ἀφνω ὁ βασιλεὺς ἐξελθὼν τῆς πόλεως καὶ ἀφυλάκτους εὐρὼν τὰς κλεισοῦσας διὰ τὴν ἀπατηλὴν εἰρήνην εἰσῆλθεν εἰς Βουλγαρίαν ἕως Τζίκας καὶ βαλὼν πῦρ εἰς τὰς αὐλὰς, ἃς εὗρεν, μετὰ φόβου ὑπέστρεψε μηδὲν γενναῖον ποιήσας*. Theoph. p. 436). И внезапно царя като излѣзе отъ града (Цариградъ) и като намѣри незапазени проходите поради лъжливия миръ, нахлу въ България до Тича и като постави огънь въ *авлицитъ*, които намѣри, се завърна съ страхъ, безъ да направи нѣщо юначно. Сжщо и великиятъ ханъ Крѣмъ ималъ *авлии*. Въ една отъ тѣхъ прѣкаралъ великденъ визант. императоръ Никифоръ, когато прѣзъ 811 г. изпърво навлѣзълъ благополучно въ България. Императорътъ се хвали, че изгорилъ тази Крѣмова *авлия* *τὸ μὲν πρῶτον εὐτύχησεν (ὁ Νικηφόρος), ὥστε καὶ τὴν τοῦ Κρούμου παρειληφέναι αὐλήν (οὕτω γὰρ τὴν τοῦ σφῶν ἀρχηγοῦ οἱ Βούλγαροι ἐκάλουν κατοίκησιν)*. Съ думата *авлия* старитъ българи наричали мѣстожителството на своя вождъ. Споредъ Търновския старо-български надписъ великиятъ ханъ Омъртагъ — ималъ и стара *авлия* *αὐλήν μου τὴν ἀρχαίαν*. Тя тѣй била наречена за разлика отъ новата му *авлия*, която се намира, на расстояние около 42¹/₂ клм. отъ старата *авлия*. Тукъ той построилъ и величественъ домъ на Дунава. На сжщо такъва измѣрена далечина ханътъ издигналъ и вели-

чественна могила съ наблюдателна цѣль. А понеже българскитѣ дунавски ханове имали множество авлии изъ Сѣверо-източна България, то неможе да се говори за съществуването на старо българска столица, както приематъ проф Златарски и Шкорпилъ, поне до врѣмето на царь Симеона или Петра. А че старо-българскитѣ *огради* или *авлии* се наричали отъ византийскитѣ писатели и *трингове* *θρινγός-οι* ни свидѣлствуватъ Скилица-Кедринъ. Споредъ послѣднитѣ българитѣ се стрѣмели да заприщатъ входътъ въ Бългирія на визант. войски чрѣзъ валове и *трингове*, т. е. огради. (*Τάφροις καὶ θρινγούϊς ἐπιτεχίσαι τοῦτ' ἐν εἰς τὴν Βουλγαρίαν εἰσόδον*) За тѣзи фортификационни работи на старитѣ българи Шлумберже казва: *terma ce passage par des ouvrages tres considérables, (des fortifications de bois sûrement dans lesquels il instala des troupes nombreuses. Нарича ги още hautes retranchements. G. Schlumberger, L' Europe Byzantine, Basile II, p. 336* Формата на старо-българскитѣ *трингове* или *хрингове* (на срѣдновѣковенъ латински *hringus*), не била напълно валчеста, както на аварскитѣ; тя зависела отъ характера на почвата, дѣто трѣбвало да се приготвятъ оградитѣ. Затова тѣхниятъ видъ е разнообразенъ. Отъ досегашнитѣ пѣкъ проучвания на старитѣ укрѣпления въ българскитѣ земи се установява, че хринговетѣ т. е. укрѣпленията били строени, както покрай пограничнитѣ валове, тѣй и въ вжтрѣшността на държавата, около важни стратегически пунктове. Поради туй и въ старо-българскитѣ укрѣпления различаваме два вида: 1) *Погранични* и 2) *Вжтрѣшни укрѣпления*. Първитѣ имали за главна цѣль да защитятъ границата и да я направятъ повъзможност по-мѣчнопроходима. Голѣма частъ отъ тѣхъ сж описани отъ К. Шкорпила въ споменатата студия; „Окопы и земляныя укрѣпленія Българіи“, помѣстена въ Абоба-Плиска, стр. 503 – 543. Размѣритѣ на пограничнитѣ укрѣпления, които обикновено сж строени до валоветѣ, сж по-малки и почти равни на римско-византийскитѣ кастели.

Вжтрѣшнитѣ укрѣпления сж били по-голѣми и съставлявали частъ отъ вжтрѣшната укрѣпителна система на държавата. Къмъ тѣхъ трѣбва да отнесемъ тѣй нареченитѣ *авлии* или *трингове*, който служили като косвена защита на вжтрѣшнитѣ укрѣпени лагери. Добруджанскитѣ остатки отъ валоветѣ при с. Туркоя и с. Естеръ сж принадлежали на старо-български *авлии* или *трингове*. Влахийойскитѣ валъ, между Черна-Вода и Силистра изглежда, че е ограждалъ пространенъ трингъ, крайшата на който се охранявали съ кастели отъ който единъ се намиралъ при с. Музаитъ, а другиятъ въ с. Рассово. Сжщо и укрѣпленията между Силистра и Тутраканъ: „Градище“ въ с. Кадикой, както и двѣтѣ „Спанчовски землени укрѣпления“, трѣбва да считаме като използвани отъ старо-българската укрѣпителна система. Сжщото може да се каже и за укрѣпленията между Тутраканъ и Руссе, именно „Буюкъ-кале, Кючукъ-кале“ и „Брѣш-

ленският окопъ" съ двѣтѣ землени укрѣпления „Брѣшленско-кале" и „Табията". По брѣга на Черно море сж отбѣлѣзани до сега само двѣ землени укрѣпления. едно въ с. Каябейкой, не далечъ отъ с. Шабла, съ име „Топракъ-кале" и друго при устието на р. Камчия, наречено „Кале въ Бояза". Направата и на еднитѣ и на другитѣ зависела отъ почвата, кждѣто сж бивали издигани. Въ Добруджа и Бесарабия обикновенно сж ги строили отъ прѣстъ; а въ Мизия по-край Източна Стара планина и въ Тракия и другадѣ се срѣщатъ и каменни укрѣпления. Но, винаги земленитѣ прѣобладаватъ даже и тамъ, дѣто се срѣща въ изобилие камъкъ. На мѣстното население тѣ сж извѣстни подъ името „Топракъ кале" т. е. землено укрѣпление. К. Шкорпилъ приема, че земленитѣ укрѣпителни постройки съ малки изключения трѣбва да се припишатъ на старитѣ българи. (Абоба-Плиска, стр. 503).

б) Вжтрѣшни укрѣпени станове.

1) Най-стариятъ Испериховъ станъ.

Черноморскитѣ българи по старъ обичай строили на подходни мѣстности вжтрѣ въ територията си военни лагери, които били ограждани съ редица валове и укрѣпления. Прѣдначението на становетѣ е било да се събиратъ на удобно мѣсто военнитѣ сили, кждѣто се обучавали и отдѣто потегляли далечъ на походъ срѣщу неприятеля. Благодарение на укрѣпеностъта си становетѣ служили и като най-сигурно жилище на върховния вождъ, който въ тѣхъ си построявалъ и домъ т. е. палатъ или *ὀπέρουμον οἶκον*. А понеже държавата била отъ нѣколко направления заобиколена съ неприятели, то и такива лагери се намирали на нѣколко посоки. Най-старъ по дата лагеръ на Дунавскитѣ българи трѣбва да считаме бесарабскитѣ станъ, кждѣто билъ нападнатъ ханъ Исперихъ отъ византийския импер. Константина Погоната прѣзъ 678-9 г. Мѣстоположението на този станъ, който билъ снабденъ съ *ὀχυρόματα*, т. е. укрѣпления или *ἐρούματα*, не ни е точно извѣстно. Византийскитѣ историци съобщаватъ само, че, слѣдъ като се минавалъ Дунава, започвала мѣстность блатиста и мжно проходима, вслѣдствие на което византийскитѣ войски, които се опжтили да унищожатъ този лагеръ, не могли да дѣйствуватъ бързо и свободно и се натъкнали на мжнопрѣодолими прѣпятствия. Отъ тѣзи свѣдѣния и, като имаме при туй прѣдъ видъ и характера на мѣстностьта по край Дунава, а сжщо и обстоятелството, кждѣ именно, най-лесно се минавало долното течение на Дунава, то трѣба да заключимъ, че най-стариятъ концентрационенъ лагеръ на Испериха ще да се намиралъ не много по на сѣверъ отъ дунавската блатиста мѣстность, между езерята Kagull и Jalpuch и пр. южно отъ вжтрѣшния бесарабски валъ. Туй мѣсто е благоприятствувано отъ природата за по-право и по-лесно

съобщение между Бесарабия и Добруджа, именно: при гр. Исакча, който въ старо врѣме се наричалъ Noviodunum и като крѣпостъ е служилъ да прѣдпазва прѣходътъ на дѣсния брѣгъ на Дунава *). Малко по на изтокъ отъ гр. Исакча е най-удобното мѣсто за прѣминаване на Дунава и тукъ сж го прѣминавали разнитѣ народи още отъ най-старо врѣме, които нахлували въ римска и византийска територия отсамъ Дунава.

2) Галацкиятъ станъ.

Галацкиятъ станъ обхващаль жгълтъ, който се образува при устията на рѣкитѣ Серетъ (древниятъ Hierasus, Прутъ (Pugetus) и Дунава. Отъ сѣверо-западната открита страна лагерътъ е билъ заграденъ съ валъ, който започва до лѣвия брѣгъ на р. Серетъ и въ видъ на джга отъ 27 км. изпжкнала къмъ с.-з., достига до брѣга на езерото Братешъ. Отъ другитѣ страни лагерътъ се запазвалъ съ естествени прѣпятствия: на югъ съ р. Серетъ, на юго-изтокъ съ р. Дунавъ, отъ изтокъ се защищавалъ отъ езерото Братешъ и р. Прутъ. Формата му е била почти трижгълна. Дали е имало на вжтрѣ къмъ гр. Галацъ другъ укрѣпенъ поясъ съ окопи и кастели, не е извѣстно до сега. Споредъ насъ този станъ е билъ прѣдназначенъ да прѣдпазва западната погранична частъ отъ държавата и сжщеврѣменно да служи като сборенъ пунктъ на старо-българскитѣ войски, които се приготвяли да дѣйствуватъ противъ аваритѣ, а може би и славянитѣ въ Дакия, тъй като тѣхнитѣ рѣки, както отбѣлѣзахме, се вливали въ Дунава.

3) Николицелскиятъ станъ.

Николицелскиятъ станъ се намира въ сѣверната почти срѣдна планинска частъ на Добруджа, не далечъ отъ Дунава. Общата форма на лагера е отжпенъ трижгълникъ, основата на който е обѣрната къмъ юго-изтокъ, а отжпениятъ върхъ къмъ сѣверо-западъ. Страничнитѣ му части сж обѣрнати: едната къмъ сѣверо-изтокъ (Исакчанското равнище), а другата къмъ юго-западъ (долината на р. Таица).

Този лагеръ е заобиколенъ 1) отъ *външенъ* валовъ поясъ, 2) отъ *срѣденъ* почти концентриченъ на първия и 3) *вжтрѣшенъ*, снабденъ съ четири кастели, наречени, „Кале Флорилоръ“ „*олѣмо Кале*“ „*Гугой Кале*“ и „*Малко Кале*“. Основната страна на *външния* трижгълненъ поясъ, т. е. юго-източната страна е дълга 7.5 километри и върви почти по права посока съ незначителни изкривявания. Дължината на юго-западната

*) К. Шкорпилъ, като схваща своеобразно извѣстието на Теофана и Никифора, е на мнѣние, че Исперихъ се билъ настанилъ въ Галацкия лагеръ и отъ тукъ миналъ Дунава и стигналъ на дѣсния брѣгъ при старата крѣпостъ Diogitia, която въ римско врѣме пазила на туй мѣсто прѣходътъ на Дунава. (Добруджа, стр. 227—28).

страна ненадминава 10 км., а сѣверо-източната страна е дълга 85 км. Тѣй, че външниятъ трижгъленъ поясъ е напълно обграденъ съ окопи, които съ малки изключения вървятъ по най-стрѣмнитѣ мѣста. Цѣлото пространство, заградено отъ външния поясъ е 48.3 квадратни километри. Щомъ като неприятелятъ успѣлъ да мине външния валовъ поясъ, се натѣква въ идващия подиръ него, т. е. на втория, или на срѣдния валовъ поясъ, който се състоелъ отъ два вала, отъ които единиятъ е билъ обърнатъ къмъ сѣверо-западъ, а другиятъ — къмъ юго-изтокъ. Значи, срѣдниятъ валовъ поясъ билъ непълненъ, защото нѣмало издигнатъ вълъ отъ къмъ сѣверо-изтокъ. Отъ тази послѣдна страна трѣбва да не се чувствувала особена опасностъ, а може би и самата мѣстностъ да не изисквала окопна постройката, та старо-българскиятъ инженеръ пропусналъ да издигне и тукъ валъ, като не потрѣбенъ.

Слѣдъ срѣдната валова линия идвала третата, т. е. *вътрѣшната* частъ на крѣпостта или самото срѣдище на лагера, което има форма на трапеция „съ поголѣмата си неукрѣпена основа 1.1 километъръ, обърната къмъ сѣверъ, а съ малката основа, 650 метра дълга, обърната къмъ югъ. Височината на трапецията е 1 м.“. Цѣлото пространство на най-вътрѣшната, оградена съ валове трапеция, обхваща 0,875 квадратни километри. Само тритѣ укрѣпления, *Флорилоръ Кале*, *Голѣмо Кале* и *Гургой Кале* се съединяватъ съ вала, а *Малкото Кале* остава отдѣлно. Въ стана сж констатирани само двѣ изкуствени наблюдателни могили и нѣколко пжтища и порти¹⁾ „Въпрѣки многосложниятъ теренъ на лагера вижда се стрѣмление на строителитѣ за праволинейностъ при окопитѣ и то при най-стрѣмнитѣ мѣста“. Нѣма съмнѣние, че първитѣ два пояса отъ валоветѣ, т. е. външниятъ и срѣдниятъ сж служили като пазители на третото вътрѣшното укрѣпление, кждѣто се намирало и жилището на по-първитѣ старо-български ханове до Кръма.

4) *Плъсковскиятъ станъ.*

Старо-българскиятъ станъ, извѣстенъ подъ името *καμπός τις Πλόκας* въ нашитѣ надписи, а у византийцитѣ *Πλόκωβα*, *Πλῆσκο-*

¹⁾ Научни свѣдѣния върху Николицелския лагеръ за първъ пжтъ ни даде тазъ година К. Шкорпилъ въ книгата *Добруджа* стр. 195—221. Той пише: „При издирванията си сполучихъ да намѣра въ тукашнитѣ гжсти гори всичкитѣ части на лагера, слѣдъ което щабѣтъ на третата армия изпрати топографа Десевъ, за да направи картографическа снимка“. Ний посѣтихме миналата година и Николицелскиятъ станъ. Тогавъ се изсичаше гората, и туй спомогна за откриванieto на послѣдователнитѣ укрѣпителни линии. Но положението ми като простъ войникъ на много мѣста ме лишаваше отъ съдѣйствие на военнитѣ власти, особено тамъ, дѣто като команди дѣйствуваха млади и неопитни офицери, както бѣше и случая въ Николицелъ. Въ германската Генералъ-щабна карта неправилно е означенъ Николицелскиятъ лагеръ. Навѣрно, споредъ свѣдѣнията на Точилеско, които сж неточни.

во, се намиралъ въ Шуменската плоскостъ при с. Абоба. Този воененъ лагеръ ималъ форма на неправиленъ четворожгълникъ, както туй се установя отъ слѣдитъ на валовия поясъ, който го обграждалъ. Сѣверната страна на валовата линия е около 4 километра дълга, а южната достига приблизително до $2\frac{3}{4}$ км. Страната, обърната къмъ изтокъ, както и западната, сж били почти равни и не надминаватъ 7 км. Този външенъ валовъ поясъ на лагера е заобиколенъ почти отъ свѣкждѣ съ планински възвишения, които споредъ изслѣдователнитъ, могли да служатъ като първа укрѣпена линия, тъй че валоветъ сѣставлявали вториятъ укрѣпителенъ поясъ на лагера¹⁾. Пространството, което се обхващало отъ валовия поясъ, достига на 23.3 квадратни километри.

Малко по на изтокъ отъ срѣдата на туй обградено пространство, се намирала сжщинската крѣпость *Пльсково*, развалинитъ на която се виждатъ и сега и се наричатъ „Кале-ери“. Обемътъ на тази вътрѣшна крѣпость въ лагера достига на 0.500 квадратни километра. Крѣпостъта има форма на трапеция; успореднитъ ѝ страни сж западната и източната, първата е дълга 788 м., а втората — 612 метра. Южната и сѣверната страни сж почти равни, по 740 метра дълги. Стѣнитъ на крѣпоста били тѣлсти, по жглитъ на които имало четири кули. Двойни кули имало по стѣнитъ и тамъ, дѣто се намирали вратата на крѣпостъта, които били четири на брой. Вътрѣ въ крѣпостъта имало издигнатъ величественъ камненъ палатъ на великитъ старо-българскитъ ханове: Кръмъ, Омъртагъ, Маламеръ и пр.²⁾. А слѣдъ покрѣстването на великия ханъ Бого-

¹⁾ Интересно положеніе сторонъ окопа. Все пространство, занятое укрѣпленіемъ, прикрывается буграми: Кърк-юклерскимъ, Салманскимъ и Янакъ-ери; съ южной же стороны укрѣпленіе прикрывается отвѣтвленіями двухъ послѣднихъ бугровъ къ устью Асаръ-дере и возвышеніемъ „Мали-Кабаюкъ“, расположеннымъ на противоположномъ берегу рѣчки Канаръ-дере. Окопъ, какъ видимъ, не расположенъ по гребнямъ бугровъ, но на ихъ склонахъ, обращенныхъ къ ручью Асаръ-дере, такъ что какъ внутреннее укрѣпленіе, такъ и окопъ совершенно были скрыты, съ какой бы стороны мы книмъ ни приближались. Какая стратегическая цѣль прѣслѣдувалась такимъ положеніемъ укрѣпленія трудно отгадать, можно прѣдположить, что во время нападенія непріятелей защитники охраняли сначала гребни бугровъ и въ случаи неудачи отступали назадъ за линію окопъ, и окопъ являлся такимъ образомъ второй оборонительной линіей. Матеріалы для Болгарскихъ Древностей, Абоба-Плиска стр. 38.

²⁾ Планътъ и остаткитъ отъ палата се разкриха при разкопкитъ, направени прѣзъ 1899—1900 г. отъ руския Археолог. Институтъ въ Цариградъ. Турскиятъ географъ хаджи Калфа († 1658 г.) като описва развалинитъ на лагера казва. Тамъ се намирала една голѣма и широка стѣна отъ врѣмето на невѣрнитъ, която завземала повече мѣсто отъ колкото Цариградъ. тъй че много поляни и планини се намирали въ нея. Жителитъ вземали отъ тамъ четирижгълни одѣлани камъни за кжщитъ си“. Hadji. Chalfa, Rumeli und Bosna, übers. Hammer. Wien 1812, 35.

ришъ (Борисъ) била построена вънѣ отъ крѣпостѣта и величественна базилика на мѣстото, което се казва „Клисе-ери“¹⁾. Въ Плѣсковскія лагеръ се съхранявала държавната архива, написана върху каменни надписи: като мирнитѣ дѣговири съ Византия въ разни врѣмена, подирѣ, почетнитѣ паметници, издигнати въ честъ на военачалницитѣ: таркани, кавкани, джупани колани, и пр., които загинали на бойното поле за величието на България; сетнѣ, паметницитѣ за важни държавни постройки и пр. Туй се потвърждава отъ факта, че въ Абобското плато сж намѣрени повечето отъ старо-българскитѣ надписи, извѣстни до сега у насъ²⁾. Плѣсковскія лагеръ, освѣнъ туй, се защищавалъ и отъ околнитѣ укрѣпления, именно: Кабаюкското землено укрѣпление, Новопазарското, Гйоджедженското и каменното Войвода-кйойско укрѣпление и др. Тѣ служили като прѣдни трингове на лагера. Този начинъ на укрѣпване на Плѣсковскія станъ, както и на Николицелския, заобиколени съ редица послѣдователни укрѣпени линии най-ясно свидѣтелствува за пълното сходство на укрѣпителната система у аваритѣ и българитѣ.

Плѣсковскія лагеръ ималъ прѣдначение да пази България срѣщу Византия, която отъ своя страна му противопоставяла крѣпости: Маркелъ (*Μαρκέλλων*) (Карнабатъ), Анхиалскія лагеръ *κἀμπὸς Ἀνχιάλων* съ Месемврия и крѣпостѣта Верое (Стара-Загора). На тѣзи разни видове укрѣпени мѣста въ България се дължи отчасти ужасътъ, който обхващалъ византийскитѣ войски, когато получавали заповѣдъ да нахлуватъ въ българскитѣ земи.

Външни укрѣпени станове.

Освѣнъ укрѣпенитѣ кампуси (*campus*), които се намирали въ вжгрѣшността на държавата, старитѣ българи сж усвоили,

¹⁾ Споредъ въведението на Ивана Екзарха въ „Шестоднева“ ето какво впечатление правилъ на чужденеца въ X вѣкъ старо-българскія дворъ: „Ако той дойде отдалечъ и влѣзе въ прѣддворието на княжеския дворъ, то ще се очуди и като се доближи до вратата, съ любопитство ще распитва. А когато влѣзе вжтрѣ, ще види по двѣтъ страни градежи, украсени съ камъни и изпѣстрени съ дърво. Като отиде по-нататкъ въ двора, той ще види високи палати и църкви съ безчисленни камъни, дързени украшения и живописъ, украсени отвжтрѣ, съ мряморъ и мѣдъ, срѣбро и злато, така щото той не знае съ какво да ги сравни: тѣй като въ неговата си страна той никога не е видѣлъ подобно нѣщо, но само бѣдни колиби. Той не ще бжде въ себе си отъ удивление. Но ако той случайно види князътъ съ бисернитѣ дрехи, съ върви жълтици на шията, съ ржжавели опасанъ въ пурпуровъ поясъ, съ златенъ мечъ и какъ при него отъ двѣтъ му страни сѣдятъ бояритѣ съ златни върви, поясъ и ржжавели, то ако го попита нѣкой, като се завърне въ отечеството си: какво видѣ тамъ? Той ще каже: „азъ не зная какъ да ви разкажа: само вашитѣ собственни очи биха били въ състояние да схванатъ тоя роскошь“. Miklosich, *Chrestomathia paleoslovenica*. Vindobonae 1844 p. 83.

²⁾ Въ Руската Генералшабна карта поправена отъ Картографическия ни Институтъ е правилно нанесенъ Плѣсковскія лагеръ само, че не сж означени околнитѣ укрѣпления.

на сжщото разстояние), свидѣтельствува, че могилата е носила чисто воененъ характеръ съ наблюдателна цѣль. Отъ такива могили старо-българскитѣ военни постове, чрѣзъ запълване на голѣми огнове изъ могилитѣ, оповѣстявали на далечни разстояния приближаванieto на неприятелска опасностъ. Тогава българскитѣ военнитѣ сили, шомъ като съглеждали сигналнитѣ огнове веднага се притичали на помощъ на застрашената мѣстностъ. Подобни обичаи сж имали и други скитски народи напримѣръ славянитѣ и аваритѣ; тѣ сж описани отъ византийскитѣ писатели. Наблюдателни могили намираме и по-край валоветѣ и лагеритѣ.

Засѣвки.

Старитѣ българи при защитата си противъ неприятелитѣ си служили и съ засѣвки т. е. доста широки дървени прѣгради, въ видъ на стѣна, издигани въ проходите, кждѣто щѣли да минаватъ неприятелски войски, съ цѣль да заприщатъ навлизанieto и излизанieto имъ прѣзъ тѣхъ. Отъ историческитѣ свидѣтельства за подобни постройки знаемъ, че между 20-22 юли 811 год. великиятъ ханъ Крѣмъ съ засѣвки заградилъ византийскитѣ императоръ Никифоръ заедно съ войската му, нѣкждѣ въ проходите на източна Стара планина (*ἐκεῖνος τὰς τῆς χώρας εἰσόδους καὶ ἐξόδους περιεφραγμένους ξυλίνοις ὀχυρώμασι πέμψας κατησφαλίσατο*. Theoph. p. 763) Императоръ Никифоръ, като се видѣлъ заграденъ съ такива стѣни се смаялъ и като отъ грѣмъ поразенъ, незнаелъ какво да прави и прѣдсказалъ на съпътниците си пълно погубване. Тогава той произнесълъ знаменититѣ думи. „Че даже, ако да бѣхме станали крилати, никой да не се надѣва да избѣгне погрома“ (*Ὅτι καὶ πτεροτοὶ γενόμεθα, μὴδεις ἐλπίσιν διαφυγεῖν τὸν ὀλεθρον*. Theoph. p. 762-73 Минало, год. 1, кн. 3, стр. 323). Резултатътъ отъ туй заграждане съ засѣвки е билъ, че Крѣмъ успѣлъ да убие императора Никифора и да унищожи напълно армията му.

Кѣмъ укрѣпенитѣ постройки, които иматъ връзка съ засѣкитѣ можемъ да отнесемъ и ония работи, които били нагласени прѣзъ 970 г. въ мжнопроходимитѣ тѣсни пѣтеки на Источна България, наречени клисури. (*Εἰς τὴν τῶν Μυσῶν δυσέμβολοι καὶ ἐστενωμένοι ἀταρπῆτοι, ἃς καὶ κλεισούρας . . . . κατονομάζουσι*. Прѣзъ пролѣтѣта на 971 г. когато императорътъ Йоанъ Цимисхи се намиралъ въ Одринъ и се готвилъ да навлиза въ България противъ руския князь Святослава, шпионитѣ му доложили, че най-удобнитѣ и най-тѣснитѣ и мжнопроходими пѣтища, които били затворени съ нѣкои прѣгради и ограда отъ скититѣ, поради великденскитѣ празници, не се пазили отъ послѣднитѣ, защото недопускали, че прѣзъ такива дни гърцитѣ ще прѣдприематъ походъ. *Τὰ ἐπικαιρότατα καὶ στενωπότερα, δυσπρόσοδα τε, τῶν ἀταρπῆτων θορύβοις τισι καὶ ἐργαίοις συγκλείσαι*. Leo Diacon. p. 130) Отъ туй извѣстие излиза че

и прѣзъ X вѣкъ на сѣшититѣ мѣста, кждѣто ханъ Крѣмъ е успѣлъ да загради неприятеля, укрѣпителнитѣ работи продължавали да сѣ въ дѣйствиe, и когато Цимисхи възнамѣрявалъ да привземе Велики Прѣславъ и пр. . .

За други засѣки, направени отъ старитѣ бѣлгари, ни съобщаватъ пакъ визант. писатели. Споредъ Скилица-Кеорина царь Самуилъ, прѣзъ лѣтото на 1014 год., като се научилъ, че византийскитѣ императоръ Василий II Българоубиецъ се готвилъ да навлиза съ армията си въ България, съумѣлъ съ ровове и огради да му прѣгради входътъ въ България. (*Ὁ Σαμουήλ δὲ . . . ἐγὼ τὰ φρούρα καὶ θρίγγοις ἐπιτειχίσαι τοῦτο τὴν εἰς τὴν Βουλγαρίαν εἴσοδον*). И като знаелъ отъ опигъ че императорътъ навлизалъ въ Македония, която тогава се наричала България, прѣзъ Кампа-Лонгъ и Клеидионъ (*διὰ τοῦ λεγομένου Κιμπα-λόγγου καὶ τοῦ Κλειδίου*, сегашниятъ Рупелски проходъ и Ключъ по течението на р. Струница) заповѣдалъ тѣзи тѣснини да се укрѣпятъ, като построили пространна прѣграда (*Φραγμὸν οὖν δομησάμενος εἰς εὖρος πολὺ*; Cedren p. 457).

Тогава царь Самуилъ прѣградилъ съ засѣки и пжтищата, които водили отъ Солунъ за Струница, (*καὶ τὰ ταῖς κατ' αὐτοὺς ὁδοῖς πυροπολῆσαι θέματα*; Ibid. p. 459), съ цѣль да попрѣчи и отъ тѣзи страна на навлизането на Българоубиеца въ българска територия. Опититѣ на византийскитѣ войски да форсиратъ фронтално тази засѣка при тѣй наречената клисура Ключъ (*τὸ ἐν τῇ κλεισούρᾳ τοῦ Κλειδίου θέμα*) излизали изпърво несполучливи и напраздно били дадени огромни жертви. Тогава Василия II намислилъ да се върне. Но пловдивскиятъ стратегъ Никифоръ Ксифия прѣдложилъ на военния съвѣтъ планъ за обходъ на засѣката при Ключъ отъ къмъ Бѣласица планина, който и билъ приетъ съ задѣлжение щото императорътъ да продължава чести фронтални нападения на засѣката, за да отвлича вниманието на бѣлгаритѣ, до като Ксифия извърши нагласениятъ обходъ. (*Καὶ αὐτὸν μὲν προβιένειν καὶ συνεχεῖς προβολὰς τῷ θέματι ποιῆσθαι παρεγγυήσας*). И дѣйствително, на пловдивския стратегъ, слѣдъ като се върналъ назадъ и заобиколилъ лежащата на югъ отъ Ключъ (Клидионъ) висока планина наречена Бѣласица (*Βελάσιτσα*) и, слѣдъ като се изкачилъ по стрѣмни каменисти и угорни мѣста (*καὶ τραχυλορείαις καὶ ἀνοδίαῖς χροισάμενος*), удало му се на 29 юли да се яви внезапно съ викоуе и шумъ отъ високо въ тила на бѣлгаритѣ. Последнитѣ, изненадани, се изплашили и ударили на бѣгъ. Тогава императорътъ самичкъ разрушилъ стѣната и прѣслѣдвалъ бѣлгари ѣ. (*Καὶ ὁ βασιλεὺς μόνωθεν διαρρήξας τὸ τεῖχος, ἐδίωκεν*). Тогава паднали около 15 хиляди бѣлгари въ плѣнъ, на които императорътъ заповѣдалъ да извадятъ очитѣ, като оставилъ на стотѣхъ единъ съ по едно око, за да водятъ плѣниците. Тази историческа засѣка въ стратегиката на Кекамена се нарича *τὸ θέμα τῶν Ζαγορίων*, Загорски възелъ или засѣка, защото мѣстото, кждѣто тя била издигната, се впадало

въ Загорската област, Provincia Sagorion. (Z. V. Lingenthal, *Jus Graeco-Romanum III*, p. 560)

Засѣкитѣ по пѣтя отъ Струмица за Солунъ по заповѣдь на Василий II по-късно били разрушени и изгорени отъ солунския военачалникъ *Теофилакта Вотанията*. (Проф. Йорданъ Иванъ въ засѣкитѣ смѣсва неправилно съ укрѣпленията: „За да очисти и изгори укрѣпленията, направени отъ българитѣ въ клисуритѣ и отвори свободенъ пѣть за Солунъ“. *Извѣстия на Историческото Дружество въ София*. Кн. III, стр. 10). Вслѣдствие на подобно погрѣшно разбиране прѣди двѣ години проф. Йорд. Ивановъ телеграфира на Академията на *Нлукила*? Телеграмата се обнародва въ в. „*Миръ*“. И Schlumberger нѣмалъ ясно прѣдставление за засѣкитѣ.

Понеже засѣкитѣ могли да се изгарятъ, то стѣнитѣ имъ сж били отъ дърво. Тѣй поне тѣ сж описани отъ византийскитѣ историци, та нѣма за какво да смѣсваме засѣкитѣ съ укрѣпленията

Засади.

Изкуството да устрояватъ засади на неприятеля старитѣ българи сж наслѣдили отъ прѣдѣдитѣ си. Скитскитѣ засади сж били страшни за византийцитѣ. Въ тактиката на Маврикия се намиратъ отдѣлни глави за засадитѣ и за начинитѣ на тѣхното устрояване въ разни мѣста. (Кн. IV, глава II и глава III). Тукъ ще наведемъ II глава, понеже тя, както ще видимъ по-долѣ, напълно се схожда съ начина на нагласяването засади и отъ българитѣ. Тя гласи: „Когато вече е започнало сражението, войскитѣ, които се намиратъ на първата линия, се обръщатъ нарочно въ бѣгство и неприятеля се нахвърля и ги прѣслѣдва въ безпорядкъ, но щомъ той е прѣминалъ онова мѣсто, където сж разположени засадитѣ, то тѣ изкачатъ и се нахвърлятъ обикновено въ тила му; и всички, които отстъпвали до тогава прѣдъ неприятеля, се повръщатъ и по такъвъ начинъ неприятеля се намира заобиколенъ отъ всички страни“. Византийскитѣ писатели ни оставили нѣколко извѣстия за нагласяване засади специално отъ българитѣ на византийцитѣ. Първа по дата засада е онѣзи на 986 год., устроена въ околноститѣ на София, когато византийскитѣ Императоръ Василий II се промъкналъ прѣзъ тѣснитѣ и стрѣмни пѣтеки при *Траяновитѣ Врата* (*ἐν τῇ Βουλγαρικῇ κλείσει* въ „Българския Ключъ“) и обсадилъ крѣпостъта. Тогава българитѣ отъ засада избили голѣма частъ отъ войската, която напуснала лагера си и се опѣтила въ околността да прибира фуражъ и храни. *Τὸν τὸν πρῶτον μὲν τοὺς ἐπὶ χίλον καὶ χορτάσματα τοῦ χάρακος ἐξόντας ἐπεδρεύσαντες οἱ Μυσοί, πολλὸν φόρον εἰργάσαντο*. Leo Diacon. p. 172. На сжщата настѣпваща византийска войска българитѣ устроили втора засада, когато *Василия II*, слѣдъ 29 дневна несполучлива борба, снѣлъ обсадата на гр. София и потеглилъ обратно за Ца-

риградъ. Когато той на 17 августъ 986 год. стигналъ съ от-
стъпващата си армия до гористата Ихтиманска котловина и
миналъ край кулата Стипонионъ (Штипоня, Ихтиманъ) и се
изкачилъ по тѣснинитѣ и мъчнопроходимитѣ височини на „бъл-
гарския ключъ“, тогава лично царь Самуилъ устроилъ му за-
сада, като завзелъ съ войскитѣ „върховетѣ на околнитѣ пла-
нини“. (*Kaì ò Σαμουήλ τὰς κορυφὰς τῶν κύκλωνθεν ὁρέων κατέ-
χων καὶ παντοθεν ἐνεδρεύων, εἰπὼς δυνηθεῖν βλάψαι τοὺς ἐναν-
τίους. G. Cedren. p. 437*) Послѣдствията отъ тази засада сжъ
били, че императорътъ и една частъ отъ армията му съ бѣг-
ство спасили живота си въ Тракийската равнина; но цѣлия му
лагерь заедно съ царската палатка и царскитѣ отличителни
знакове паднали въ ржцѣтъ на царь Самуила. (*Ὁ δὲ Σαμουήλ
... ἐπιπλεσὼν ἀθρόως μετ' ἀλαλαγμοῦ καὶ βοῆς τοὺς τε Ῥω-
μαίους κατέπληξε καὶ φυγεῖν ἠνάγκασε καὶ τὸ στρατόπεδον κατέ-
σχε . . . . . G. Cedren. p. 437*). Трета засада и то напълно сход-
на съ скитскитѣ и типична нагласилъ прѣзъ 996 год. срѣщу
гърцитѣ пакъ самъ царь Самуилъ. Той, като потеглилъ на по-
ходъ срѣщу Солунъ, раздѣлилъ войскитѣ си на двѣ; поголѣма-
та частъ отъ тѣхъ настанилъ въ мѣстности, прѣдзначени за
засади, (*καὶ τὸ μὲν ἄλλο πλῆθος εἰς λόχους καὶ ἐνέδρας διαμερί-
σαντος, ὀλίγους δὲ τινας εἰς ἐκδρομὴν ἄχρη Θεσσαλονίκης αὐτῆς
πλωμόφοτος G. Cedren. p. 449*, а само малка частъ отъ тѣхъ
изпратилъ да нападнатъ на Солунъ. Тогава Солунскиятъ дукъ
Григорий Таронитъ, като узналъ за готвящото се нападение,
изпратилъ сина си Ашота да види и му донесе за количеството
на неприятелскитѣ войски, а той самъ го слѣдвалъ отзадъ.
Ашотъ се нахвърлилъ срѣщу българитѣ и, като се сблъсналъ
съ прѣднитѣ части и ги обърналъ въ присторено бѣгство (*τοῖς
προδρομοῖς συμπλακείς καὶ τρεψάμενος ἔλαθεν εἰς μέσους τοὺς
λόχους περιληφθείς*), попадналъ въ срѣдата на засадитѣ и билъ
заобиколенъ. Това, като научилъ баща му, се притекълъ на
помощъ за да го спаси отъ плѣнството. Но и той самъ билъ
заобиколенъ отъ българитѣ и падналъ убитъ, а синъ му Ашотъ
като пленникъ по-късно се оженилъ за една отъ Самуиловитѣ
дъщери, която се била влюбила въ него въ затвора

Четвърта засада българитѣ устроили на солунския дукъ
Теофилакта Ботанията прѣзъ 1014 г. Василий II Българоубиецъ,
слѣдъ като успѣлъ да плѣни 15 хиляди българи, се отправилъ
да обсажда струмишката крѣпостъ. Тогава той заповѣдалъ на
солунския дукъ Ботанията съ отряда си да прѣмине струмиш-
китѣ планини и да изгори българскитѣ засѣки изъ пѣтища, и
да освободи пѣтя, който водилъ отъ Струмица за Солунъ
(*Υπερβῆναι κελεύσας τοὺς ἐν Στρουμνίτῃ βουνούς, καὶ τὰ ἐν
κατ' αὐτοὺς, ὁδοὺς πυροπολῆσαι δέματα καὶ εὐπόρευτον αὐτῷ θεῖ-
ναι τὴν πρὸς Θεσσαλονίκην ἄρουσαν ὁδόν.*)

Българитѣ нарочно пропуснали Т. Ботанията да мине без-
прѣпятствено. Но, слѣдъ като изгорѣлъ засѣкитѣ и очистилъ
пѣтя, когато се връщалъ за да се присъедини къмъ армията

на императора, се натъкналъ на приготвенитѣ засади отъ самия Самуиловъ синъ Радомира „въ една продълговата тѣснина“. (Περὶ λίται λόχους ἐπ' αὐτῷ τούτῳ προσκαθημένοις καὶ ἐνεδρεύουσιν ἐν τινὶ ἐπιμήκει στενοχωρίᾳ. G. Cedren p 459) И тъй като Т. Ботаниятъ навлѣзълъ съ войската си въ тѣснината, билъ отъ всѣкъждѣ заобиколенъ и българитѣ отгорѣ почнали да ги обсипятъ съ стрѣли и камъни, безъ да може нѣкой да се защищава поради гъстотата на войската и тѣснотата на мѣстността. Дукътъ Теофилактъ Ботаниятъ, дѣдо на бждащия императоръ Никифора, безъ да може да се защищава съ ржцѣтъ си, билъ пронизанъ съ копие отъ Радомира, като му излѣлъ и черевата. (Τοῦ Ραδομηροῦ τῇ λόγχῃ ἦν ἐπεφέρετο τὰ τοῦτου ἐκχέαντος ἔγκата καὶ πολὺ μέρος σὺν αὐτῷ ἀπόλετο τοῦ στρατοῦ. Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes, S. 21).

Тогава избита била и по-голяма частъ отъ гръцката войска Засаднитѣ сражения досега у насъ не сж били различавани отъ обикновенитѣ, давани на открито поле. Царь Самуилъ се явява като майсторъ на засаднитѣ сражения и той си служилъ повече съ тѣхъ. Скилица-Кедринъ пишатъ, че царь Самуилъ се страхувалъ да даде сражение на открито поле. (Πρὸς φανεράν γὰρ συμπλοκὴν καὶ ἀγχέμαχον ἔδειλᾷ. Cedren p 437.

Засадитѣ сж прѣслѣдвали цѣльта да отнематъ отъ ржцѣтъ на неприятеля възможността да може да употребѣи всичкитѣ си разполагаеми военни сили въ сражението, тъй че неприятелскитѣ сили бивали разбивани на части.

За да се използуютъ напълно засадитѣ изисквали се нѣкои условия, които непрѣменно трѣбвало да притежава устройтелътъ имъ. *Безъ желѣзна дисциплина, нападателенъ духъ и физическа мощъ за издържливостъ* засадитѣ не могли да се изпълняватъ сполучливо. А българитѣ сж притежавали напълно и тритѣ качества. Писателитѣ ни съобщаватъ, че споредъ старитѣ военни обичаи българскиятъ войникъ, който отказвалъ да изпълни заповѣдитѣ на началството си, се наказвалъ съ смъртъ. Съ такива строги наредби се подържала желѣзната дисциплина въ старобългарската армия. Относително пѣкъ издържливостъта на старитѣ българи. Прокопий изрично ни съобщава, че хунскитѣ и словѣнскитѣ народи сж живѣли твърдѣ просто, прѣнасяли лесно горещини студове и дъждове и сж се обличали тънко леко и сж разходвали недостатъчно. А въ тактиката на Маврикия се казва, че *трудности и лишения прѣнасятъ съ упоритостъ*. (Κἂν τῷ ἀφελεῖ διασώζουσι τὸ οὐκινδὸν ἥθος . . . Δίαιταν δὲ σκληράν τε καὶ ἀπλημελημένην ὥσπερ οἱ Μασσαγέται, καὶ αὐτοὶ ἔχουσιν. Procop. De Bell. Goth. II, p 335 ed Bonn). (Фѣронтъ ῥαδίως καὶ καύσωνα καὶ ψῦχος καὶ βροχὴν καὶ σῶματος γομνότητά καὶ τὸ τῶν δαλαμημάτων ἔνδειαν). Считѣ пѣкъ нападения при засадитѣ говорятъ ясно, че дѣйствително у българската войска сжществувалъ силенъ нападателенъ духъ.

Засадитѣ ако и да се отнасятъ повече къмъ тактическитѣ дѣйствия на българитѣ въ старо врѣме, тѣ все пакъ сж свър-

зани съ укрѣпителнитѣ имѣ работи, защото мѣстноститѣ, дѣто сж бивали устройвани, сж били прѣдварително нагласявани.

Крѣпости и обсадни машини.

Съ сключването на мира (679 год.) между хана Испериха и императора Константина IV Погоната, съ който формално се отстъпваха провинциитѣ Малка Скития и Мизия на българитѣ, послѣднитѣ тогава станаха господари и на всички византийски крѣпости въ тѣзи области, които бѣха останали неразрушени отъ прѣдишното нашествие на аваро-българо-славѣнскитѣ племена. За жалостъ, писателитѣ не ни съобщаватъ, кои именно отъ крѣпоститѣ по Дунава и Черноморския брѣгъ, както и въ вжтрѣшността на византийската държава, сж оцѣлѣли и подпаднали неповрѣденни въ български рѣцѣ и кои сж били на ново издигнати отъ самитѣ българи¹⁾. Между туй у Теофана четемъ, че Варненската крѣпостъ паднала здрава. А отъ видѣнието на пророка Исаия се учимъ, че Исперихъ издигналъ крѣпоститѣ: Дръстъръ (Силистра), Плюска *Πλίσκωνα* у Leo Diacon, а *Πλσκα* въ каменнитѣ надписи до Абоба, съ цѣль, навѣрно, да ги използва за попѣлване на укрѣпителната си система въ новата територия. (И тѣи царъ Испоръ сѣда да гради великиѣ: и на Дунавъ Дръстъръ градъ . . . . онъ сѣзиде и Плюска градъ . . . .) Съ течение на врѣмето българитѣ продължавали да поправятъ разрушенитѣ римско-византийски крѣпости. Така, споредъ Видѣнието, съгражданието на Никополъ при Дунава е станало прѣзъ II половина на 10 вѣкъ. На дѣсния долнодунавски брѣгъ източно отъ Тулча се намирала и старо-българската крѣпостъ „Прѣславецъ“ или споредъ Нестора „Переяславецъ на Дунай“, у византийцитѣ *ἡ μικρὰ Προισλάβα* у Идриси Berisklafisa²⁾. Крѣпоститѣ бивали снабдявани отъ българитѣ съ силни гарнизони, които устоявали срѣщу мощни обсади. Споменатитѣ погорѣ укрѣпителни работи на българитѣ заедно съ крѣпоститѣ правили България неуязвима, особено отъ къмъ южната ѝ страна, вслѣдствие на което византийскитѣ императори считали за голѣмъ подвигъ, ако имъ се удадѣло да навлѣзатъ, даже и съ измама въ българска земя, която грижливо се пазела главно покрай границата.

Между туй България започнала да води експанзивна политика, а туй врѣме настѣпило съ присѣдиняването къмъ

¹⁾ Римската крѣпост Ulmetum (Чаталъ-Орманъ) въ срѣдна Добруджа прѣзъ VI вѣкъ, когато тукъ почнали да се поселяватъ славянскитѣ племена, била съвършено, опустошена. *Ὁὐλμῆτων ὄνομα . . . ἐρημὸν τὴ παντάλας γέγονε.* (Procop. De Aedif. p. 293). Стѣнитѣ на тази крѣпостъ сж разкопани отъ влашкитѣ археолози.

²⁾ Тази крѣпостъ постепенно била възвисена до завидно положение, та Киевскитѣ князь Святославъ казвалъ на майка си „Не люко ми естѣ в Киевѣ быти, хоча жити в Переяславце на Дунай, яко то естѣ середѣ земли моеѣ, яко ту всѣ клагѣ сѣдѣтѣ: отъ Грекъ золото, паволоки, вина и овошѣе разноличны, изъ Чехъ же, изъ Ъгоръ сребро и комини, изъ Русѣ же скоро и воскъ, медъ и челядь“.

нейнитѣ владѣния на голѣма часть отъ аварскитѣ земи. По онова врѣме една часть отъ аваритѣ, слѣдъ като били разбити отъ българитѣ, прѣдпочтели да признаятъ върховната власть на българския си сроденъ народъ, откожото да се подчинятъ всецѣло на Карла Велики, който успѣлъ да завладѣе столицата имъ заедно съ голѣма часть отъ сѣверо-западнитѣ области на тѣхната държава (796 год.). Отъ тогава почватъ вече даже и франкскитѣ аналести да прѣдставятъ старобългарското ханство, като могща съсѣдна държава на франкитѣ, съ която сключили и договори.

Но, слѣдъ присъединяването на аваритѣ къмъ българитѣ, послѣднитѣ започнали скоро да проявяватъ своята експанзивность и спрѣмо Византия. Отъ тогава българитѣ усвоили изкуството да привзиматъ и крѣпости. На 808 год. великиятъ ханъ Крѣмъ (*Ὁ Κροῦμος ὁ περίφημος*) завзелъ Софийската крѣпость; а на 809 год. дезертиралъ въ България спатария Евтимий, новопокръстенъ арабинъ, опитенъ механикъ, който построилъ за българската армия многобройни обсадни машини. Съ тѣхната помощъ българитѣ почнали да прѣвзиматъ една по една съ десетни византийски крѣпости въ цѣла Тракия, като се явили даже и прѣдъ самия Цариградъ. (*Ἐν οἷς ἦν καὶ Εὐθυμῖος ὁ σλαβάριος μηχανικὴς ἐμπειρὸς . . . προσέφερε τοῖς Βουλγάροις καὶ ἐδίδαξεν αὐτοὺς πᾶσαν μαγγανικὴν τέχνην*. Theoph. p 753). На 812 год. Крумъ завзелъ крѣпоститѣ: Девелтъ, Бероя (Стара Загора) и Анхиало; а прѣзъ октомври обсадилъ Месемврия, силна черноморска твърдина, отдѣто систематически се направлявали и нападенията срѣщу българитѣ. Крѣмъ за да прѣвземе Месемврия употребилъ обсадни машини и я прѣвзелъ (*Παρετάξατο ὁ Κροῦμος κατὰ Μεσημβρίαν ἐν μηχανήμασι μαγγανικῶν καὶ ἐλεπόλεων*. Theoph. p 776). Тукъ българитѣ намѣрили голѣмо количество припаси, злато, сребро и 36 трѣби (сифони), които служили за пърскане на прочутия Грегориански огнь. Византийскитѣ писатели съжаляватъ много, че българитѣ въ Месемврия намѣрили голѣмо количество отъ тази горяща течность, която могла да имъ послужи твърдѣ много при обсадитѣ на византийскитѣ крѣпости.

Прѣзъ 813 г. Цокъ, братъ на Крѣма, почналъ да обсажда Одринската крѣпость, която паднала, слѣдъ като я бомбардирани съ стѣноразбиващи машини (*Στήσαντες μαγγανικά ἐπολέμου τὸ κάστρον*. Sym. Magister, p. 615). Сжщия авторъ ни съобщава, че тогава Крумъ разрушилъ и слѣднитѣ крѣпости: Атира (Буюкъ-Чекмедже) Силиврия, Даонъ, Родостъ и Апросъ .и разрушиха всичкитѣ крѣпости по течението на р. Марица (Евросъ) малки и голѣми до Одринъ*. Въ България до сега сж открити 16 надписани каменни стълба съ имената на Тракийско-Македонски крѣпости, които принадлежали на Византия (Абоба-Плиска стр. 174-182). Въ началото на 814 год. Крѣмъ се приготвявалъ да прѣвземе Цариградъ. По този случай ето какво ни разправя визант. писателъ Симеонъ Магистеръ:

„Прочее, слѣдъ това се доложи (отъ шпионитѣ на Византия), че Крѣмъ опълчилъ многобройна войска, като събралъ и аваритѣ и всичкитѣ словѣни. При туй се съобщило, че той приготвявалъ орждия отъ разни хелеополи обсадни машини, (*ἐλεπόλεων δογανά τε*), изобрѣтени отъ Димитрия Полиоркета и извънредно голѣми обсадни машини за хвърляне на камъни и стрѣли, (*καὶ μαγνὰ παρμενευθέντα*) и кобилицы и каменохвърлящи машини и тризбци, (*τριβόλους καὶ πετροβόλους*) (*καὶ χελώνας*) и костенурки и високи стълби и кълба и топори и лостове и мотики и тарани) (*κρίους τε . . .*) и пращници (стрѣломѣтателни машини) (*καὶ βελοστάσεις*) и огнеизхвъргащи и камънохвъргащи машини (*πυροβόλα τε καὶ λιθοβόλα*) и скорпиди, машини за хвърляне стрѣли и камъни съ пращи (*καὶ σκορπίδια εἰς τὸ βάλεσθαι βέλη καὶ σφιδόνας*). Всички машини били прѣдначени да се поставятъ срѣщу цариградскитѣ стѣни за да се прѣвземе величествениятъ градъ. Казватъ, че тѣзи машини Крѣмъ щѣлъ да постави на западната страна отъ града срѣщу Влахѣрнската стѣна на мѣстото, кждѣто отъ засада било стрѣляно съ копие противъ него. Послѣдниятъ разполагалъ съ десетъ хиляди волове за да прѣнесатъ всичкитѣ горѣказани орждия, поставени върху петъ хиляди кола, които заповѣдалъ Крѣмъ да свържатъ съ желѣза. (Symeon. Magist. p. 6' 8).

Отъ туй твърдѣ важно извѣстие се установява напълно че старитѣ българи, способни да възприематъ всичко, което могло да засили и модернизира тѣхната армия, успѣли въ началото на IX вѣкъ да се снабдятъ, тъй да кажемъ, съ артилерийски паркъ, защото по онѣзи врѣмена обсаднитѣ машини извършвали функцията на съврѣменната артилерия. Като резултатъ отъ туй нововъведение въ старобългарската армия послѣдвало вдѣхванието на такъвъ страхъ между грѣцкото население въ Тракия и Македония, че послѣдното, безъ да го гони нѣкой, започнало да напуска въ паника крѣпоститѣ си и да търси прибѣжище въ по-сигурни мѣста. Това арабско-византийско механическо изкуство, съ помощта на което доста лесно се прѣвзимали обсаденитѣ крѣпости, българитѣ продължавали да го култивиратъ и въ по-къснитѣ си врѣмена. Византийскитѣ лѣтописци разказватъ, че и великиятъ царь Симеонъ прѣзъ 914 год. при обсадата на Одринъ, поставилъ и стѣноразбиващи машини. Одринскиятъ военачалникъ, като забѣлѣзалъ туй се изплашилъ и прѣдалъ крѣпостта на Симеона. (*Παγκρατοῦχος ὁ Ἀομένης τὴν Ἀδριανούπολιν τῷ Σιμεῶνι προέδωκεν*. Theoph. Continuat. p. 337).

Слѣдователно, византийскитѣ крѣпости не сж играли по висока роля отъ старо-българскитѣ. Само мисцитѣ на гарнизонитѣ и военниятъ имъ духъ сж имали значение при тѣхната защита*). Византийскиятъ Императоръ Василий II, както видохме,

*) Ето единъ примѣръ, който оправдава туй напълно. Въ Стратегикона на Кекавмена въ третия разказъ за Самуиловото врѣме се излага единъ непознатъ до сега епизодъ отъ войнитѣ, на императора

не е могъл да прѣвземе нито Софийската крѣпость, нито пъкъ Струмишката, нито Мелнишката и пр. При покоряването на България военоначалниците на крѣпоститѣ сж се прѣдавали на императора доброволно, поради безначалието въ България, и вслѣдствие династическигѣ убийства.

* * *

Въ заключение ще кажемъ, че отъ всичко изложено до тукъ върху фортификационитѣ работи на старобългарскитѣ войски, става ясно, какво послѣднитѣ сж имали своя собствена и здраво организирана *укрѣпителна система*, за съществуването на която до днесъ, нито е знаелъ нѣкой отъ нашитѣ историци, нито пъкъ е подозиралъ нѣкой отъ чуждестраннитѣ, които сж писали специално за миналото на българитѣ. На тази защитителна система заедно съ силния войнственъ духъ на българина, освидѣтелствуванъ отъ писателя *Кассиодора* съ думитѣ: „*Bulgares toto orbe terribiles*“ и отъ аналита *Reginonis Prumiensis* съ: — „*His temporibus gens Bulgarum ferocissima ac bellicosa*“, се дължи до голѣма степенъ осуetyаванieto твърдото намѣрение на Византия да наложи върху засѣднатитѣ въ срѣдата на Балканския полуостровъ скитски народи своята културно-асимиляторска политика, при все, че тая Византия въ благоприятни за нея врѣмена не е пропускала случай да нанесе най-тежъкъ ударъ на жилавата българска военна сила. Съ туй се разяснява напълно и съществуващата вѣковна умраза между *България и Византия*, прѣдадена чрѣзъ книжнината и фанариотитѣ и на иднитѣ поколения до днесъ.

Василия II съ царь Самуила. Василий, като трѣгналъ на походъ срѣщу българитѣ, достигналъ до българската крѣпость, която се наричала *Мория* и се намирала между Пловдивъ и Срѣдецъ (София), *ἡ πόλις ὀνομαζομένη Μορία μέσση Φιλιπποπόλεως καὶ Τριδιτένης*, Василий II обсадилъ тази крѣпость и се приготвилъ да я разбива съ парка отъ стѣноразбиващи машина; но защитниците на обсадената крѣпость избиратъ нѣколко помлади юнаци (*νεωτέρους γεναίους*), които прѣзъ нощата подпалватъ и изгарятъ, поставенитѣ отъ Василия II обсадни машини. „Това много огорчило Василия и го принудило да се отегли и да остави жителитѣ на тоя градъ свободни непокорени“. (Стратегиконъ, стр. 42) М. Дриновъ запитва: „Дѣ се е намирала крѣпостъта *Мория*, това не се знае“. (Съчинения на М. С. Дринова, Т I, стр. 636). Споредъ насъ тизи крѣпость трѣбва да отождествимъ съ днешнитѣ остатки „въ околноститѣ на с. Поибрене, 2½ ч на юго-западъ, дѣто сж оцѣлѣли развалинитѣ на голѣмо градище — *Серсемъ кале*“, (П. Мутафчиевъ, Материали за Археол. карта на България, кн. II, стр. 57—58), тѣй като *Μορία* на турски значи серсемъ, глупкъ, а *Мория* серсемликъ, оттамъ иде турския прѣводъ на името на крѣпостта *Мория*. „*Серсемъ кале* е разположено на единъ скалистъ полуостровъ, обиколень отъ протока на р. Тополница—Мжтивиръ. Полуостровътъ се съединява на сѣверо-западъ съ височинитѣ на Ихтиманската Срѣдна гора“.

299A